

Ervin Klepo

Visoko, Bosna i Hercegovina

O URBANISTIČKOM RAZVOJU VISOKOG OD XIV DO KONCA XIX STOLJEĆA

Apstrakt: Visoko spada u red bosanskohercegovačkih gradova s najdužim urbanim kontinuitetom. Nauka raspolaže respektabilnim brojem kvalitetnih spoznaja o historiji urbanizma ovog grada baziranih na pisanim izvorima. Iako važni i prisutni, terminološki i faktografski aspekti urbanog razvoja Visokog ovdje su u drugom planu. Autor teksta pokušava proniknuti u urbanu fizionomiju grada u genezi od centralne pozicije u sklopu srednjovjekovne Bosne, preko bliske periferije u prvim stoljećima osmanskodobne Bosne, da bi moderno doba (u bosanskohercegovačkom civilizacijskom kontekstu konac XIX stoljeća) dočekaao kao nižerangirana provincijalna urbana sredina. U tom smislu distinktivne bosanska srednjovjekovna i osmanska civilizacija imale su različito formirane urbane koncepcije, a njihova primjena i fizička manifestacija na primjeru konkretnog gradskog organizma u fokusu je ovog rada. Pored različitih temeljnih načela u pristupu gradskom prostoru srednjovjekovne i osmanske epohe, identificirani su i elementi likovnog i prostorno-ambijentalnog kontinuiteta, naročito s obzirom na artikuliranost prirodnih pogodnosti terena u srednjovjekovne i osmanskodobne arhitektonsko-urbanističke ciljeve. Tretirana dugotrajna geneza polučila je autentični iskaz urbane fizionomije Visokog iz njegove arhaične predmoderne urbanističke ere. Organizacija prostora, ambijent i slika na kraju razmatrane epohe posjedovali su urbanističke kvalitete još uvijek nedovoljno istaknute u spoznaji o Visokom.

Ključne riječi: Visoko, Visoki, Podvisoki, naselje, kasaba, grad, urbani krajolik, urbanizam, urbana fizionimija, urbana struktura, prostorni odnosi.

Abstract: Visoko belongs in the group of Bosnian and Herzegovinian cities with the longest urban continuity. Science has a respectable number of high-quality research about the history of Urban urbanism based on written sources. The author of the text attempts to penetrate the urban physiology of the city in the genesis from the central position within the medieval Bosnia, through the close periphery in the first centuries of the Ottoman Bosnia, to the modern age (in the Bosnian and Herzegovinian context The thread of the XIX century) that has seen it as a lower-level provincial urban environment. In this sense, the distinctive Bosnian medieval and Ottoman civilizations had differently formed urban concepts, and their application and physical manifestation on the example of the concrete city organism is in the focus of this work. In addition to the various basic principles in accessing the city area of the medieval and Ottoman epochs, the elements of artistic and spatial-ambient continuity were identified, especially with regard to the articulation of the natural advantages of the terrain in Medieval and Ottoman architectural-urbanistic goals. The treated long-term process was an authentic expression of the urban physiognomy of Visoko from its archaic premodern urbanist era. The organization of space, ambience and image at the end of the period considered possessed urban qualities insufficiently prominent in our knowledge of Visoko.

Keywords: Visoko, Visoki, Podvisoki, settlement, kasaba, city, Urban landscape, urbanism, urban physiognomy, urban structure, spatial relations.

Srednjovjekovna protourbana faza Visokog

Urbani začeci Visokog

U literaturi su rijetko dovođene u tješnju relaciju povoljne prirodne predispozicije i embrionalni karakter ovog područja u prilici nastanka Bosne i s tom genezom neraskidivo vezanog grada Visokog. Longitudinalno *Visočko polje*¹ karakteristično je po silovitim zavojima koje pravi rijeka Bosna u svom toku od ušća rijeke Fojnice do Dobrinjskog klanca. Prostirući se u pravcu jugoistok-sjeverozapad u dužini od oko 10 kilometara, ovo izuzetno

¹ Vidi: Milenko S. Filipović, *Visočka nahija*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1928, 197.

plodno polje definirano je blago uzdignutim bregovima čiji grebenasti obronci, međusobno razdvojeni brojnim potočnim dolinama, gravitiraju rijeci Bosni i tako tvore *izrazitu geografsku cjelinu i agrarno najplodniji region u srednjoj ili Gornjoj Bosni*.² Odnos visinskog i ravničarskog terena na području cijelog Visočkog polja je uravnotežen. Ovakva harmonija reljefnih elemenata zaslužna je za naseljenost ovog područja u kontinuitetu više od sedam hiljada godina.

Jedinu snažniju terensku elevaciju, čije je ishodište neposredno u jugoistočnom rubu polja, ima brdo Visočica. Svojom naglašenom dominacijom nad terenom kojem se postavilo kao prirodno težište, ovo brdo je bilo element koji je posebno odgovarao srednjovjekovnom senzibilitetu za prostor u čijoj artikulaciji ključnu ulogu u funkcionalnom smislu igra odnos odbrambenog i branjenog, nadzirućeg i nadziranog segmenta; a u simboličkom i likovnom dominantnog i podređenog – vertikalnog i horizontalnog elementa.

Vrh Visočice ima vizuelnu vezu sa svim planinama koje predstavljaju granične markere prvobitne ili uže Bosne. Područja smještena između ovih planina i uže Bosne doimaju se kao da gravitiraju Visočkom polju. To nije stvar iskrivljene percepcije stvorene pod utjecajem spoznaje da je Visoko i njegova bliža okolina u političkom, društvenom i ekonomskom smislu u određenom historijskom periodu bilo stvarni centar ovom području, već rezultat istinske geografske centripetalne pozicije Visočkog polja u odnosu na navedene planinske masive. Tome u prilog govori činjenica da je glavina slivova rijeka i potoka koji nastaju na ovim planinama usmjerena i slijeva se direktno ili u neposrednoj blizini Visočkog polja.³ Glavna obilježja najznačajnijih koridora formiranih na povoljnim geografskim položajima uz riječne doline i veća plodna polja su “formirani veći gradovi, trgovišta, utvrde i zbjegovi (kao najstariji strukturalni oblik kontinuiteta)”⁴ Drugi

² Pavao Anđelić, “Srednji vijek – Doba stare bosanske države”, u: *Visoko i okolina kroz historiju 1. Prehistorija, antika i srednji vijek*. Visoko: Skupština opštine, 1984, 112.

³ O tome: Vjekoslav Klaić, *Povijest Bosne do propasti Kraljevstva*. Sarajevo: Svjetlost, 1990, 18–19; M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 200.

⁴ Muhamed Hamidović, *Gramatika toposa Bosne*. Zenica: Muzej grada Zenice, 2000, 38.

srednjovjekovni gradovi-utvrde na području centralne Bosne nemaju ni izbliza tako snažnu radijalnu vizuelnu komunikaciju s ostalim prostorima od značaja kao što je to grad Visoki na Visočici i gravitacijsku moć rejona kojim dominiraju.

Logika organskog prilagođavanja svih artificijelnih elemenata strukturi terena, toliko inherentna arhitekturi u srednjovjekovnoj Bosni, na ovom području dobila je mogućnost da samo putem akcentiranja odgovori kompleksnom spletu političkih, društvenih, simboličkih i funkcionalnih pretpostavki za formiranje jedne srednjovjekovne prijestolnice.

Upravno središte i rezidencija bosanskih vladara – izgubljeno urbano naslijeđe

Već od prvih dana bosanske države, bliža i dalja okolina Visokoga dobila je značaj upravnog centra. I prijestolnica bana Kulina bila je upravo na području Bosne (Visokog s okolinom).⁵ Za period od XIII do sredine XIV stoljeća, na ovome prostoru konstatovano je postojanje kuće bosanskih krstjana u Moštrima, banskog dvora u Moštrima, crkve Kulina bana u Biskupićima, crkve, biskupskog posjeda i banskog dvora u Milima, manje trgovačko naselje u Podvisokom i utvrđeni grad Visoki kao institucionalni elementi od najvišeg državnog značaja.⁶ Geografski smještaj lokaliteta i njihov međusobni odnos govore da se ovdje radi o jedinstvenom teritoriju koji je nekada zauzimala jedna teritorijalna općina i koji se obično smatra za jedinstveno naselje.⁷

Postepeno se u srednjem vijeku ime Bosna za oznaku šireg područja oko Visokog gubilo i ustupilo mjesto nazivu Visoko.⁸ U kasnom srednjem

⁵ O arheološkim nalazima, spomenicima kulture, spisima i drugim izvorima koji govore u tom smislu vidi: Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978, 35; Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Svjetlost, 1982, 75; P. Anđelić, "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", 107.

⁶ P. Anđelić, "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", 118.

⁷ *Isto*, 111–112.

⁸ M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, 76.

vijeku svi navedeni elementi još uvijek postoje, a naseobinski sklop se obogaćuje brzim razvitkom Podvisokog,⁹ u sklopu kojeg se također javlja kraljeva rezidencija.

Upravo činjenica da su se u okviru prvotne Bosne (području Visočkog polja) na tri ili četiri mjesta nalazile vladarske rezidencije tokom postojanja srednjovjekovne bosanske države¹⁰ ukazuje na to da kontinuitet egzistiranja i monumentalna arhitektura nisu kategorije koje treba uzimati u razmatranje prilikom recepcije i shvaćanja pojma "dvor" u srednjovjekovnoj Bosni. Na području današnjeg Visokog (srednjovjekovnog Podvisokog) nisu ubicirane tačne lokacije vladarskih dvorova, iako se u pisanim izvorima njihovo postojanje eksplicitno navodi. Dvije vladarske isprave iz vremena od 1399. do 1421. godine izričito spominju kraljevski dvor u Podvisokom.¹¹ Uža lokacija podvisočkog dvora nije identificirana s obzirom na to da se na području gdje je u srednjem vijeku egzistiralo ovo naselje nataložilo više urbanih slojeva iz kasnijeg perioda i osujetilo mogućnost bilo kakvih terenskih prospekcija i arheoloških istraživanja. Međutim, grad kao kolektivitet ne zaboravlja jako važne čimbenike svog urbaniteta ni nakon dugog vremena njihove fizičke odsutnosti, naročito kada je riječ o ključnim faktorima iz protourbane faze razvoja. Naziv Kraljevac za jedan distinktivan dio Visokog može se tumačiti u svjetlu izvora koji spominju gostinjac kralja Tvrtka I, dvorove Ostoje i Tvrtka II u Podvisokom, iako, izuzev ostataka stećaka, na području Visokog koje se danas tako naziva, još nisu ustanovljeni značajniji materijalni ostaci zdanja takve vrste. Neće samo ime zadržano u osmanskom dobu za lokalitet Kraljevca biti svjedočanstvom žive prostorne memorije; tu je i prostor u svojem otporu prema kasnijim principima urbane organizacije zračio srednjovjekovnim duhom. Izdavanje svećanih isprava na Visokom potvrđuje da je i sam grad služio kao vladarska rezidencija,¹² a arheološki ostaci ukazuju na postojanje

⁹ P. Anđelić, "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", 118.

¹⁰ *Isto*, 157.

¹¹ *Isto*, 158.

¹² *Isto*, 157.

arhitektonske plastike stilski srodne onoj što je ukrašavala novije dvorske palače u Kraljevoj Sutjesci i na Bobovcu.¹³

Institucionalno navedeni skup elemenata je impresivan. Međutim, vremenom su urbanistički svi iščezli iz fizionomije Visokog i respektabilne urbane kulture – izuzev grada-utvrde Visoki i naselja Podvisoki; njihov odnos će polučiti neke važne prostorne determinante bitne za razumijevanje urbane suštine ovog grada dokle god su u njegovoj strukturi prisutne organske tendencije. Pojavom Podvisokog u drugoj polovici XIV stoljeća zaokružen je proces formiranja urbanog središta na području današnjeg Visokog.

Grad-utvrda Visoki i naselje Podvisoki kao jedinstven gradski organizam

Grad-utvrda se prva javlja u izvorima s obzirom na to da su njegove funkcije tješnje povezane s političkim institucijama nego funkcije privredno aktivnog podgrađa.¹⁴ Međutim, kada su u pitanju refugijalna i simbolička funkcija koje su uz funkciju kontrole i nadzora okolnog prostora fundamentalne za jednu srednjovjekovnu utvrdu, postaje jasno da pojavu takve strukture ne možemo očekivati na praznom prostoru – prostoru u kojem ne postoje drugi sadržaji komplementarni sadržajima utvrde. Ovdje želimo istaknuti značaj i sadržaj prostora kojim dominira utvrda, a posebno privredno aktivnog podgrađa.

¹³ Radi se o fragmentima lunete nadvratnika portala koji je klesan od žučkastog, sitnozrnog kamena pješčara u kojem su izvedeni dekorativni floralni motivi u plitkom reljefu, koji posjeduju formalne odlike gotičkog stila. Detaljnije o tome u: Šahinović, Nataša. "Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoki", *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, n. s., Arheologija*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1996–2000, 48/49, 386–394. Zbog fokusa na prostorne odnose i ambijent šire gradske slike, ovdje neće biti značajnijeg osvrta na arheološke ostatke i čitljive arhitektonske elemente.

¹⁴ "Grad" u ćirilskim i 'castrum' u latinskim izvorima XIV vijeka koji se odnose na Bosnu isključivo označavaju tvrđavu, sjedište vladara i feudalca." D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 135.

Povoljne geografske, saobraćajne i političke okolnosti razlozi su za izrastanje Podvisokog u srednjovjekovno trgovačko središte.¹⁵ Do kraja XIV stoljeća ovo naselje postaje najznačajniji ekonomski centar srednje Bosne i cijele srednjovjekovne bosanske države.¹⁶ Pisani izvori tog doba evidentiraju izrastanje trgovačke četvrti, s radnjama i posebnim kućama dubrovačkih trgovačkih kompanija.¹⁷

Zbog toga ne iznenađuje što se Visoko u izvorima veoma rano označava kao "varoš", jer je imao sve odlike jednog pravog gradskog naselja.¹⁸ Inače najranija upotreba termina varoš za označavanje jednog gradskog naselja srednjovjekovne bosanske države i uopšte Balkana prije dolaska Osmanlija jeste upravo vezana za Visoko.¹⁹ Kako je Visoko jednom prilikom označeno i kao "civitas", dobija se utisak da se radi o veoma razvijenom gradskom naselju. Prve tri decenije XV vijeka predstavljaju period najveće privredne ekspanzije visočkog naselja.²⁰ Posljednjih decenija bosanske samostalnosti, negdje od 1450. godine, napredak Visokog je zaustavljen, a počelo je njegovo opadanje zbog sve jačih udara osmanske vojne sile.

Nedostatak saznanja o kulturi varošskog ambijenta akutan je u cijeloj srednjovjekovnoj Bosni. Pisani izvori omogućuju da se ustanovi postojanje nekih važnih elemenata urbanističkog inventara Podvisokog, kao što su zgrade u kojima su bili smješteni kraljev dvor, franjevačka kuća ili samostan,

¹⁵ *Isto*, 36.

¹⁶ M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 206; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 61–62; P. Anđelić, "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", 103–104.

¹⁷ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 269.

¹⁸ *Isto*, 70.

¹⁹ "U svom testamentu, jedan Dubrovčanin koji je umro u Veneciji 1421. godine, ostavlja kuću od drveta 'posta in varos de Sovisochoi.'" – D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 136–137. Varoš predstavlja viši stupanj u razvitku trgovačkog poslovanja i organizacije zanatske djelatnosti, a mogla bi se definirati i kao naselje čiju privrednu osnovu čini stacionarna trgovina i zanatstvo. P. Anđelić, "Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni", 184.

²⁰ Po procjeni D. Kovačević-Kojić Podvisoki je u prvoj polovici XV stoljeća brojao preko 2000 stanovnika, što u kategorizaciji srednjovjekovnih evropskih gradova spada u gradove srednje veličine, uz važnu opasku da gradovi s manje od 2000 stanovnika čine 90–95% svih evropskih gradova srednjeg vijeka. O tome u: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 227–228.

carina i stambeno-poslovne kuće, što zajedno s jakom tvrđavom (služila i kao dvor) i mjestom održavanja državnih sabora i krunisanja vladara u neposrednoj blizini, upućuje na karakteristike prijestolnice u to doba.²¹

Najstarije prvotno funkcionalno i prostorno jezgro Podvisokog jeste mjesto na kojem se trgovalo – “trgovište” ili “trg”. Vjerovatno je to u prvo vrijeme bio slobodan, otvoren prostor na kojem su se, pod zaštitom grada, u blizini važnog upravnog središta, na stjecištu značajnih prometnica i u centru agrarno bogatog kraja, održavali godišnji, mjesečni, sedmični i uopće periodični sajmovi – današnji Pazar.²²

Imenom “trg” se u srednjem vijeku nazivala čitava aglomeracija Podvisokog.²³ P. Anđelić je ponudio i lokaciju nekadašnjeg kvarta s istim imenom, i to na osnovu identifikacije starog “trga” s “pazarom” i terenom kasnije “čaršije”. “To je izduženi i prošireni prostor današnje ulice J. Balorde (današnja ulica Kralja Tvrtka – E. K.), sa središtem oko današnjeg sebilja i proširenjem na prostoru današnje Čaršije.”²⁴ Na planu srednjovjekovnog Visokog koji je priložio svom radu, Anđelić u nazivima kvartova Varoš, Klisa, Prijeko, Perutac, Novo Brdo i Kraljevac (koji i danas nose takve nazive) vidi njihovo srednjovjekovno porijeklo.²⁵ Dok se termin Varoš u vezi s Podvisokim jasno može pratiti na osnovu srednjovjekovne pisane građe,²⁶ Kraljevac posjeduje više razina povezanosti sa srednjim vijekom. Klisa, pored naziva koji jasno upućuje na srednjovjekovni termin (*ecclesia* = crkva), na svom području je čuvala tragove materijalne kulture čiji karakter

²¹ P. Anđelić, “Srednji vijek – Doba stare bosanske države”, 104.

²² *Isto*, 160.

²³ “Trg” je srednjovjekovna ekonomsko-urbanistička kategorija primarna u tipološkoj klasifikaciji naselja u srednjovjekovnoj Bosni. O tome u: Pavao Anđelić, “Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s., Arheologija*, Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu, 1963, 18, 179–194. Njime se označava srednjovjekovno naselje na području današnjeg Visokog u počecima svoga stasavanja iz druge polovice XIV stoljeća.

²⁴ *Isto*, 162.

²⁵ Vidi: P. Anđelić, “Srednji vijek – Doba stare bosanske države”, 161 i 162.

²⁶ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 69–70; 136–137.

je ostao nepoznat široj javnosti.²⁷ U prvim osmanskim popisima mjesta i sela visočke nahije iz druge polovice XV stoljeća i iz XVI stoljeća navodi se i Ljetovik,²⁸ što dodatno doprinosi osnovanosti Anđelićevih pretpostavki o srednjovjekovnom porijeklu nekih današnjih dijelova Visokog. Ljetovik je i danas prometno isključivo upućen na Kraljevac, a srednjovjekovna sprega između ova dva “kvarta” bila je ojačana potokom s dvojnim nazivom: potok Ljetovik ili Kraljevački potok. Ovdje treba dodati i današnji simptomatičan naziv “Kula” koji se koristi za više brežuljkastih formacija na mjestu susretanja Kraljevca i Ljetovika.

Navedeni “nasebinski kvartovi” na osnovu čije toponomastike Anđelić pretpostavlja da su bili sastavni dio srednjovjekovnog naselja Podvisoki rasprostirali su se na prostoru koji zauzima dobar dio modernog Visokog, a većim dijelom se poklapa s prostorom osmanskodobnog Visokog do 1878. godine, dakle četiri stoljeća poslije propasti srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva i prestanka srednjovjekovnog načina života u ovom naselju.

Razlog tome može se tražiti i u činjenici da su u srednjovjekovnom Podvisokom prostori između kuća obilovali slobodnim površinama pogodnim čak i za obrađivanje – sačuvani kupoprodajni ugovori nedvosmisleno govore o tome.²⁹ To sugerira slabiju gustoću i samostalnu fizičku egzistenciju pojedinačnih objekata. U tom smislu mogu se povući paralele između likovne koncepcije bosanske srednjovjekovne kuće i stećka – forma stećaka sljemenaša jasno asocira na kuću. Njihov plasman na terenu, međusobni raspored i oblik, lišen bilo kakvih likovnih sugestija odnosa spram susjednog objekta, jasno evocira individualnost i potrebu za slobodnom pozicijom u prostoru.

²⁷ O Klisi vidi: M. S. Filipović, *Visočka nahija*, 275.; P. Anđelić, “Srednji vijek – Doba stare bosanske države”, 163.

²⁸ Vidi: Hatidža Čar-Drnda, “Teritorijalna i upravna organizacija Visočke nahije do početka XVII stoljeća”, *Behar, Časopis za kulturu i društvena pitanja*, Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2014, XXIII/121, 81–83.

²⁹ Vidi: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 237.

Neke odrednice prostornih odnosa srednjovjekovnog Visokog

Zbog snažne organske sprege s okolinom sigurno je da su srednjovjekovna gradska naselja Bosne u velikoj mjeri poštivala oblik terena na kome su stasavala. Analogno tome, unutrašnja struktura visočkog naselja nije mogla biti indiferentna spram reljefa na kojem je plasirala svoje sadržaje. Može se isključiti tijesna povezanost i veći stepen integrisanosti Anđelićevih "gradskih četvrti" unutar naselja. Prostornu organizaciju unutar srednjovjekovnog Podvisokog treba tražiti u slobodnijem međusobnom fizičkom odnosu kvartovskih elemenata kao rezultat poštivanja oblika terena s mikroreljefnim sadržajima poput grebenastih brežuljaka razdvojenih potočnim brazdama. Indikativno je da je ravničarski teren, kojim također obiluje ovaj prostor, ostao skoro u potpunosti izvan obima naselja, iako ga direktno dodiruje. Stoga je karakter terena snažno ugrađen u sliku i ambijent srednjovjekovnog Podvisokog.

Odsustvo monumentalne arhitekture Podvisoki je lišilo likovnog, simboličnog i funkcionalnog težišta, što u fizičkim odnosima onovremenih zapadnoevropskih gradova predstavlja snažan integrativni faktor prostora u vidu katedralne crkve i zgrade vijećnice. S obzirom na današnju razinu spoznaje o tom pitanju, nemoguće je išta konkretnije reći o sakralnim sadržajima i duhovnoj klimi kao sveobuhvatnim metafizičkim aspektima urbanizma srednjovjekovnog Podvisokog. Na disperziju (slobodni raspored) urbanih elemenata upućuje i odsustvo zida – simbola autonomije i zajedništva srednjovjekovnih komunalnih samouprava. Sve što je Podvisokom uskraćeno na planu komunalne autonomije, simbolički materijalizirane u monumentalnoj arhitekturi, institucionalno i urbanistički je kompenzirano utvrđenim gradom. Čak su posljednja arheološka iskopavanja obavljena na utvrđenom gradu 2008. godine ustanovila mogućnost postojanja sakralne arhitekture uslijed pronađenih kamenih fragmenata koji asociraju na rozetu – arhitektonski detalj koji je u srednjem vijeku u tijesnoj vezi s crkvom.³⁰

³⁰ Rezultati spomenutih istraživanja nikada nisu objavljeni, pa je trenutno o njima teško išta konkretnije reći.

Iako iz međusobnog topografskog odnosa i naziva proističe snažna predređenost naselja u odnosu na utvrđeni grad, Visoki i Podvisoki u srednjem vijeku prostorno, funkcionalno, politički i ekonomski egzistiraju na principu simbioze. Fizička razdvojenost nadmorskom visinom od preko dvije stotine metara i terenska distanca veća od jednog kilometra nije poništila jaku međusobnu privlačnost, tako da se podgrađe doimalo kao da snažno teži utvrdi. Na takve odnose upućuju i kvartovi nastali kao logična posljedica širenja naselja, naročito Klisa, Perutac, Novo Brdo, Kraljevac i Ljetovik; svojim pozicijama na strmom terenu jasno sugeriraju privlačnost utvrdom. Potvrda takvih tendencija privlačenja na utvrđenom gradu nisu samo koncentrične linije fortifikacija s ekstenzijom u smjeru podgrađa već i kompletan nasebinski element smješten neposredno izvan zidina na mjestu pristupa iz podgrađa i terenski najlogičnije veze s podgrađem.

S klimatskog aspekta Visoko također ima veoma povoljne uslove za život s obzirom na optimalan broj sunčanih sati godišnje.³¹ Činjenica da su upravo dijelovi pod Visočicom sa znatno umanjenim osunčanjem u odnosu na druge terenske zone u neposrednoj blizini bili podvrgnuti situiranju privredno aktivnog i stambenog dijela Podvisokog dodatno govori u prilog snažnoj tenziji prema utvrdi. Više izvora čiste vode na padinama Visočice produbljuje organsku vezu između ova dva ključna urbana člana, ali i čini prirodno pristupačnim vitalni resurs na više tačaka u naselju; potreba izvođenja kompleksnijih tehničkih radova s ciljem dovođenja pitke vode s udaljenosti time je eliminisana. Izostali su tako poslovi oko pronalaženja sredstava za radove što bi zahtijevali viši stupanj društvene koordinacije i političke samoorganizacije karakteristične za tadašnje autonomne i poluautonomne srednjovjekovne gradove-komune. Ta vrsta društveno-političke, a konzekventno i urbane protuteže utvrđenom gradu s rezultatom prostorne i funkcionalne polarizacije inače ne snažno integrisanog, ali jedinstvenog urbanog organizama, u okvirima nenarušenih feudalnih struktura, nije imala prostora za autonomno društveno i urbanističko manevrisanje. Sto godina razvoja i uspona ovdje nije bilo dovoljno da gradsko naselje kao

³¹ Branislav Krstić, *Urbanistički program Visokog*. Sarajevo: Urbanistički zavod SRBiH, 1965, 12.

nova društvena forma uzdrma feudalni poredak. Srednjovjekovni gradovi u Bosni, čijem razvoju je Visoko bilo predvodnik, zaostajali su za onovremenim evropskim i gradovima u susjednim zemljama.³² Nijedan grad u srednjovjekovnoj Bosanskoj državi nije stekao povelju o slobodnom kraljevskom gradu,³³ što također govori u prilog snažnoj upućenosti privredno aktivnog podgrađa na grad-utvrdu.

Likovno gledajući strukturalno koncentrirana kamena tvrđava s više vertikalnih arhitektonskih elemenata čini akcent podgrađu s pretežno drvenim kućama,³⁴ međusobno slobodno pozicioniranim, dok naselje razbacano po obroncima u podnožju Visočice čini vizuelni korijen utvrđi. U ovom prostornom odnosu zrcali se i funkcionalna veza.

Zato osmanska administracija pravilno identificira Visoko kao selo neposredno nakon eliminacije utvrde kao važnog faktora njegovog urbaniteta. Po odumiranju funkcija i simbolike grada-utvrde, oslabljena je privlačna snaga što je Podvisoki držala u jakoj sprezi s vrhom Visočice. Visoko je sada svoje urbane kapacitete moglo razvijati u relaciji s pogodnostima koje pružaju ravničarski teren i obale rijeka.

Kasaba Visoko od kraja XV do kraja XIX stoljeća

Ulaskom bosanskih krajeva u sastav Osmanskog carstva, mnoga dotadašnja utvrđenja u novim prilikama i potrebama izgubila su stratešku važnost, pa su odmah u početku ili kasnije napuštena.³⁵ Visoki je najznačajnija

³² Gradska naselja bosanske države su izuzetno mlada u odnosu na evropske gradove. "Nastaju tek sredinom XIV stoljeća, u vrijeme kada evropski gradovi imaju za sobom stoljeća intenzivnog razvoja. Ona se također javljaju znatno kasnije nego ostala srednjovjekovna gradska naselja na području današnje Jugoslavije." D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 345.

³³ O tome vidi: Enes Dedić, "Privjesak' evropskog urbaniteta: Gradovi srednjovjekovne Bosne kao integralni dio urbaniteta Istočno-centralne Evrope", *Bosna Franciscana*, Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, 2014, 41, 192.

³⁴ O tome: D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 202.

³⁵ Alija Bejtić, "Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1953, 3-4, 293.

utvrda bosanskog srednjeg vijeka bez ikakve uloge u novim okolnostima. Po zauzimanju, odmah je uništena i lišena svih funkcija. Međutim, to nije bila matrica osmanskog odnošenja prema sveukupnom srednjovjekovnom naslijeđu Visokog.

Osmanlije su prepoznale vrlo delikatne geostrateške, prirodne, kulturne i društveno-političke relacije kao preduvjete nastanka i pozicioniranja srednjovjekovnih naselja. Sve su to težile afirmisati u svoju korist, dodavši im nova obilježja, sadržaje i oblike. U tom smislu i Visoko je primjer grada koji svoju egzistenciju i razvoj u osmansko doba zahvaljuje povoljnim okolnostima što su u srednjem vijeku uslovile njegov razvoj. Da se Osmanlije nisu dale u zatiranje društvenih, kulturnih i ekonomskih tekovina srednjovjekovnog Visokog, govori i samo ime; ono svjedoči o svojevrsnom kontinuitetu između srednjovjekovnog i osmanskodobnog naselja.

Tragovi srednjovjekovnog kontinuiteta

Ostaci srednjovjekovnog podgrađa poslužili su kao embrio u daljem fizičkom razvitku osmanskodobnog Visokog. Ono je vremenom dobijalo nove fizičke, kulturne, društvene, političke i vjerske dimenzije. S vjerom, načinom života i drugim tekovinama orijentalne kulture postepeno dolazi i istočnjačka umjetnost građenja – "nužno formiranje prostora za život čovjeka i zajednice po kanonima osmanlijske građevne škole kao sinteze perzijske, arapske i bizantijske umjetnosti".³⁶ Ni srednjovjekovni građevinski standardi zbog svoje rudimentarne prirode kojoj je pogodovao način života u osmanskoj kasabi osrednjeg značaja nisu iščezli do kraja ove epohe, tako da srednjovjekovna "urbana" kultura nije u potpunosti nadomještena orijentalno-islamskom.

Osmanskodobno Visoko, prostorno svedeno na područje srednjovjekovnog Podvisokog, nema snažno razvijen funkcionalni i likovni dijalog s okolicom, u tom smislu što su svi elementi koji definiraju prostor grada sada sadržani u samom gradskom naselju. Izgubio se odnos s utvrdom, što

³⁶ A. Bejtić, "Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini", 233.

je bila ključna relacija unutar visočkog urbanog prostora u srednjem vijeku. U funkcionalnom smislu naselje u podgrađu egzistiralo je u simbiozi s utvrdom, a likovno i arhitektonski utvrda je udarala težište cijelom Visočkom polju – naselje je prostorno bila njena stambena ekstenzija na otvorenom. Srednjovjekovni Podvisoki bio je samo jedan od punktova u tzv. “aglomeraciji” punktova u Visočkom polju s različitim funkcijama (Mile, Moštre, Biskupići, Visoki), dok osmanskodobno naselje počinje da funkcionira na distinkciji visočke kasabe kao urbanog tijela u odnosu na okolinu u vidu ruralnog područja koje joj gravitira.

Osmanskodobna urbana integracija, zbog veće demografske i strukturalne koncentracije, kvalitativno je odmakla od srednjovjekovne. Važan faktor tog procesa bio je izgradnja vodovoda. Transpozicija srednjovjekovnog Podvisokog proističe, između ostalog, iz optimalne pozicije naseobinskih kvartova spram prirodnih izvora ispod Visočice i brežuljaka iz njezinog terenskog sklopa – što je dodatni faktor produbljivanja odnosa između utvrde i podgrađa. Zbog relativno rijetkog rasporeda među elementima gradnje, dominantnog prirodnog faktora i neposredne pristupačnosti vode, nisu bili potrebni opsežni radovi na njenom vještačkom dovođenju u udaljenije krajeve naselja.

Kada se osmanskodobno Visoko “distancira” od utvrde i Visočice, voda će sistemskim rješenjem vještačkim putem (vodovodom) dospjeti do predjela grada u ravnici u režiji jedne hidrotehnički razvijene civilizacije sa snažno prisutnim kultom vode. Zbog njezinog kulturnog statusa dva važna područja grada dobila su naziv po objektima što isporučuju tekuću vodu. Centralni dio čaršije, Pazar, postao je poznatiji kao Sebilj, a najznačajnija visočka mahala pod nazivom Alaudin Kebir postala je Šadrvarska mahala ili jednostavno Šadrvan. Tzv. “padinske mahale” (Klisa, Perutac, Novo Brdo, Ljetovik, Kadinica i Kraljevac), što su još u srednjem vijeku srasle s terenom izbrazdanim potocima, imale su predispozicije za podizanje kuća kraj same tekuće vode. Zadržana je u isto vrijeme i važna uloga svih prirodnih tokova vode unutar grada. U blizini izvora Kraljevačkog potoka,

najvažnijeg što je tekao kroz Visoko, bio je smješten rezervoar s kojeg se snabdijevao veći dio ravničarskog dijela osmanskodobnog Visokog. Pored očito kulturnih konotacija, Kraljevački potok je u srednjovjekovnoj kulturi stanovanja bio prepoznat kao važan vitalni i ambijentalni resurs čije je kvalitete prepoznalo i osmansko doba zbog poklapanja s njegovim smislom za organizaciju gradskog prostora.

Dokumentarna perspektiva – terminološka klasifikacija i status u novim okolnostima

Dolaskom Osmanlija gradovi na području Bosne i Hercegovine bivaju detaljnije historijski evidentni zbog formirane i razvijene terminologije definiranja različitih tipova gradskih naselja, što pruža uvid u distinkcije među njima. Dok u srednjovjekovnoj dokumentarnoj građi pitanja gradskih naselja leže nagoviješteno posredstvom problema s trgovinom i diplomatijom u prvom planu, osmanska administracija vodi vrlo opsežnu dokumentarnu evidenciju koja u glavni fokus stavlja pitanja grada. Tako se na osnovu osmanskih dokumenata još od 1477. godine može konkretnije pratiti fizički razvoj i opadanje Visokog s uvidom u njegov urbani inventar kao što je broj džamija, mesdžida, tekija i mahala, ali i drugih javnih i infrastrukturnih objekata.

Ako je naselje Podvisoki u prvoj polovici XV stoljeća u svom razvoju dostiglo nivo urbanog centra, onda u prvim decenijama po dolasku Osmanlija, po njihovim standardima to nije bilo. U prvom dokumentu koji ga spominje u novonastalom državnom i civilizacijskom kontekstu ovo mjesto navodi se u statusu sela. Prve vijesti u ovome smislu proističu iz jedne od najstarijih vakufnama u Bosni koju je 1477. godine zavještao sandžak-beg bosanski Ajas-beg.³⁷ To navodi na zaključak da je opadanje privrednog značaja Podvisokog u izvorima evidentirano od četvrte

³⁷ Od ove vakufname starija je samo ona Isa-bega Ishakovića iz 1462, koja je ujedno i najstariji pisani turski spomenik u Bosni. Vidi: Hazim Šabanović, “Dvije najstarije vakufname u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1952, 1951/11, 7–29.

decenije XV stoljeća produženo i na prve decenije osmanskog vladanja ovim prostorima. Tada je najvjerojatnije napušten grad-tvrđava Visoki, a podgrađe Podvisoki od tada nosi naziv Visoki ili Visoko. Ne zna se da li je to ime utvrđeno po gradu-tvrđavi ili je skraćena od Podvisoki.

Iako dostupni izvori iz XVI stoljeća nedvosmisleno govore da Visoko u tom periodu doživljava privredni, demografski i urbani preporod što ga je svrstao u red naprednijih gradova u Bosni ovog perioda,³⁸ ovaj grad je definitivno izgubio ulogu centra s utjecajem na šire okruženje srednjovjekovne Bosne. Smaknuto iz centra političkih zbivanja i fokusa kulturnih utjecaja, lišeno prisustva visokih vjerskih dostojanstvenika i pomjereno iz privrednog središta, Visoko će se tokom cijele osmanske epohe razvijati u sjeni Sarajeva, na trgovačkoj osnovi s proizvodnim suplementom u vidu prerade kože za šire tržište i više drugih zanata za lokalnu tržišnu domenu. Društvene i umjetničke norme prisutne u postsrednjovjekovnim epohama ovog grada neće više nikada imati centralni značaj za Bosnu. Dok svaka spoznaja o fizionomiji srednjovjekovnog Visokog (iako još uvijek dobrim dijelom obavijena velom tame), zbog njegovog metropolitanskog statusa, može biti vodilja pri osvjetljavanju te vrste problema u drugim konkretnim srednjovjekovnim potencijalno urbanim sredinama u Bosni, predstava o osmanskodobnoj fizionomiji ovog grada je jasnija zbog posredno očuvanih i dokumentarno evidentiranih izvornih urbanističkih čimbenika, ali i zbog činjenice da i danas postoje integralno sačuvane ambijentalne cjeline osmanskih gradova u Bosni i Hercegovini. Tu je i neuporedivo obimnija dokumentarna perspektiva.

U vakufnami *nekog Hadži Mustafe* iz 1526. godine Visoko se prvi put označava terminom kasaba.³⁹ "Kasaba" je pravni termin i oznaka za naselje urbanog statusa u Osmanskom carstvu.⁴⁰ Uočljivo je, dakle, da je Visoko u

vremenskom potezu od 1477. do 1526. godine toliko uznapredovalo da je postalo naselje višeg ranga u odnosu na selo. Kada se kaže da su "Današnje Visoko osnovali Turci",⁴¹ iz predodžbe o njegovu postanju nipošto se ne smiju izgubiti iz vida značenja srednjovjekovnog Visokog. Od tada do danas, razvojni put ovoga grada bilježi uspone i padove, vremena prirodnih i ljudskih katastrofa, doba manjeg i većeg prosperiteta, periode stagnacije i transformacije, ali nikad gubitak urbanog kontinuiteta. Međutim, osnovna forma, funkcije, karakter i veličina dati ovom naselju tokom XVI stoljeća nisu drastičnije mijenjani tokom čitave osmanske epohe. U pitanju je samo tihi rast fizičkog obujma grada na bazi organskog policentričnog razvoja čiji tok, sudeći po povijesnim svjedočanstvima, nije ipak konstantno išao linearnom putanjom.⁴²

Od historijata osmanskodobnog Visokog, važno je istaći da teritorijalnu ekspanziju Osmanskog carstva i jačanje uloge bosanske provincije u ovome državnom organizmu do njegovog zenita početkom XVII stoljeća, prati uspon brojnih gradova, od kojih su najznačajniji – Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Foča i Travnik – dobili status šehera. I mnoge druge kasabe sa strukturalnom ulogom u ovome procesu izbile su ispred Visokog. Ono se tako po pitanju kulturnih, društvenih i ekonomskih prilika u periodu osmanske vladavine nakon XVII stoljeća profiliralo kao srednje razvijena kasaba.

Općenito uzevši, osmansko gradsko naselje je, za razliku od srednjovjekovnog bosanskog, funkcionisalo u sklopu mnogo šireg i kompleksnijeg političkog i društvenog organizma čiji je glomazni administrativni i vojni aparat u velikoj mjeri ovisio o široko rasprostranjenoj mreži urbanih naselja. Njihov veliki broj na području Bosne i Hercegovine iz tog razloga nastao je upravo zahvaljujući direktnoj intervenciji Osmanske države. Istraživanja su pokazala da je dobar dio naselja u Osmanskom carstvu i Bosni toga doba izgrađen po naređenju centralne vlasti kao rezultat

³⁸ Aladin Husić, "Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija", *Behar, Časopis za kulturu i društvena pitanja*, Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2014, XXIII/121, 6.

³⁹ Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela II*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, 693.

⁴⁰ Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1975, 25, 133–134.

⁴¹ H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 691.

⁴² Poremećaj, devastacija i depopulacija (naročito katoličkog stanovništva) koje je sa sobom u Bosnu donio prodor Eugena Savojskog nisu zaobišli ni Visoko. O tome više: H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 702.

državnih potreba. Prvi graditeljski čin bio je podizanje džamije po državnom naređenju u okviru institucije vakufa.⁴³

Zametke visočke kasabe povijesno, institucionalno i fizički treba tražiti u prvim vakufima⁴⁴ koji su udarili temelje orijentalno-islamskoj dimenziji njene urbanizacije. Ajas-begov vakuf sačinjavali su kupatilo, dućani i vrt.⁴⁵ Danas nema fizičkog traga ovim objektima, ali se s pravom pretpostavlja da su hamam i dućani bili smješteni na prostoru gdje se u srednjem vijeku nalazilo trgovište.⁴⁶ Po pravilu, Osmanlije su u mjestima kojima su dali ulogu u svojim strateškim i kulturološkim ciljevima na osvojenom području kao prvi javni objekat gradili džamiju, pa je vrlo izvjesno da su navedeni hamam i dućani predstavljali doprinos u obogaćenju već formiranih urbanih sadržaja. Džamije su podizane i u sasvim novim gradovima, kao i u gradovima poput Visokog⁴⁷ kada se muslimansko naselje s orijentalnom kultnom arhitekturom naslanja na srednjovjekovnu varoš. U teokratskom društvu kakvo je bilo Osmansko carstvo, naselje nije moglo dobiti status kasabe dok nije imalo bar jednu džamiju.⁴⁸

Dok je džamiju moglo imati selo, javno kupatilo (hamam) nije bilo uobičajeno za selo, niti u osmanskoj, niti u bilo kojoj drugoj civilizaciji za koju su karakteristični ovakvi objekti. Izgradnja hamama upućuje na snažnu civilizatorsku tendenciju koju je Osmanska država nametnula Visokom neposredno po konsolidaciji svoje vlasti. Vrijeme između zavještanja ovoga zdanja u vakufnami – gdje je Visoko označeno kao selo – i njegove realizacije

⁴³ O ulozi države u podizanju prvih džamija u novoosnivanim gradovima vidi: Ismet Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave. Mostar: Islamski kulturni centar, 1999, 39–40.

⁴⁴ U orijentalnoj kulturnoj dominaciji institucija vakufa je u razvoju gradova ovog perioda “bila u toj mjeri značajna da se razvitak gradova ne može odvojeno ni razmatrati od istorije i uloge vakufa”. A. Handžić, “O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću”, 133.

⁴⁵ H. Šabanović, “Dvije najstarije vakufname u Bosni i Hercegovini”, 35.

⁴⁶ Vidi: H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 692.

⁴⁷ U mnogim mjestima su kao prve bogomolje bile podizane carske džamije. Vidi: I. Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, 39.

⁴⁸ Džemal Čelić, «Gradovi i naselja», u: Basler, Đuro i dr. Umjetničko blago Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Svjetlost, 1987, 72.

može se smatrati periodom prerastanja ovoga mjesta iz sela u kasabu (grad), jer je predstavljao dio “komunalne opreme bez koje se nije moglo zamisliti bolje organizovano naselje”.⁴⁹ Jasno je da hamam nije mogao biti realiziran bez tehnički adekvatne vodovodne infrastrukture, što predstavlja kvalitativni urbanistički iskorak. Visoko se time svrstalo u red gradova koji su “poslije Sarajeva prvi” u Bosni dobili objekat te namjene. Bio je to treći po redu hamam u Bosni uopće.⁵⁰

Za formiranje kasabe u Visokom važno je bilo i podizanje zavije od strane bosanskog sandžak-bega Ajas-bega 1477. godine, kao prve muslimanske kulturne ustanove. U tom smislu Visoko spada u red kasaba u Bosni čiji nastanak može zahvaliti i aktivnosti derviša. Zavija podignuta ovdje bila je onaj segment oko kojeg je došlo do postepenog širenja islama,⁵¹ i konzekventno formiranja kasabe Visoko s naglašenom duhovno-teozofskom dimenzijom urbaniteta koja nije ustanovljena u srednjovjekovnom Podvisokom. Dakle, konac XV stoljeća Visoko je dočekalo u formi, a vjerovatno i sa statusom kasabe, iako dokumentarna perspektiva dostupna ovoj radnji o tome ne govori.

Urbanistički sadržaji

Do sredine XVI stoljeća Visoko obogaćuje svoju urbanu osnovu.⁵² Konceptija naselja, u određenoj mjeri zadržana i do danas u njegovom najstarijem dijelu, bila je zasnovana na principima orijentalnog urbanizma i prepoznatljivim orijentalno-islamskim utjecajima u graditeljskom naslijeđu. I ovdje je provedeno načelo odvajanja rada i stanovanja kao bitna karakteristika bosanskohercegovačkih naselja tog doba.⁵³ Čaršija – gdje se

⁴⁹ *Isto*, 80.

⁵⁰ A. Husić, “Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija”, 6.

⁵¹ I. Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, 39–42.

⁵² Nakon Ajas-begovog, Visoko je 1526. godine s Hadži-Mustafinim vakufom dobilo još 21 dućan. H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 693. Kroz spomenute vakufe Visoko je dobilo najmanje pedeset dućana. A. Husić, “Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija”, 6.

⁵³ Dž. Čelić, “Gradovi i naselja”, 76.

proizvodilo i trgovalo, i mahala – gdje se stanovalo, i urbanistički su diferencijalno oblikovane.

Čaršija je uvijek u središtu grada, gdje se sastaju putevi sa svih strana, u ravnini i kotlini, na udaru tranzitnog drumu.⁵⁴ To su preduvjeti nastanka srednjovjekovnog trgovišta u Podvisokom, a pokazali su se idealnim zavještanjem “čaršiji”, koja u osmanskoj etimologiji znači upravo *raskršće*.⁵⁵ U sredini visočke čaršije bio je sebilj po kojem do danas taj dio čaršije nosi karakterističan naziv Sebilj.⁵⁶

Osnovna privredna djelatnost koncentrirana u čaršiji bilo je zanatstvo i trgovina čijim su potrebama služili brojni dućani orijentalnog tipa mahom od drvene građe. Većina njih poredanih oko Sebilja, gdje se dešava proširenje tranzitnog drumu, bile su prizemnice skromnih dimenzija, najčešće s izdiferenciranom formom. Puno odvajanje rada i stanovanja, gdje u čaršijama nije bilo mjesta za stan i porodični život,⁵⁷ u Visokom je striktno provedeno samo na području Sebilja. U rubnim zonama čaršije bilo je i objekata u kojima su bile objedinjene funkcije stanovanja i trgovine ili zanatstva. To su jednokatni objekti s dućanima u prizemlju i prostorijama za stanovanje smještenim na katu s karakterističnim doksatima (što se opiru uličnom redu). Ovo objedinjavanje funkcija u jednom objektu sugerira odsustvo rigidne fizičke distinkcije između poslovne i stambene zone, barem u onim dijelovima Visokog gdje su mahale nalijegale na čaršiju. U shvatanju ove specifične crte visočke čaršije ne smije se iz vida izgubiti srednjovjekovna trgovačka tradicija Podvisokog, gdje je u okvirima Bosne, zbog najviše razvojne razine i centralne pozicije u privrednom životu zemlje, najjače bio izražen princip stambeno-poslovne bifunkcionalnosti ustanovljen kao osobina stambene arhitekture u srednjovjekovnim naseljima.⁵⁸

⁵⁴ A. Bejtović, “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, 236.

⁵⁵ Dž. Čelić, “Gradovi i naselja”, 72.

⁵⁶ H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 693.

⁵⁷ Dž. Čelić, “Gradovi i naselja”, 76.

⁵⁸ Desanka Kovačević-Kojić ističe da su se u srednjovjekovnim bosanskim gradovima u sklopu kuća za stanovanje nalazile i radnje. Na drugom mjestu o izgledu stambene arhitekture u srednjovjekovnim bosanskim naseljima preciznije zaključuje da je na oblik i unutrašnjost kuće snažan uticaj

Općenito vrijednosti osmanskodobne čaršije u manjim mjestima Bosne i Hercegovine proističu iz arhitektonske i likovne kompozicije kao cjeline, a ne pojedinačnih graditeljskih ostvarenja,⁵⁹ što je naročito karakteristično za Visoko. Dok je u većim gradovima ovo bogatstvo formi moglo biti dodatno obogaćeno kupolama i kupolicama različitih veličina (džamija ili bezistana), u visočkoj čaršiji je vizuelni utisak baziran na različito reguliranim visinama dućana sa slobodno aranžiranim plohamu jednokatnih objekata. Ovdje je to formacija izduženog ovalnog okvira oko proširenja glavnog tranzitnog drumu u čemu se nazire relikat srednjovjekovnog otvorenog prostora trgovačke razmjene. Naravno, tu su i vertikale dvaju džamijskih minareta, ali neposredno izvan čaršijskog žarišta – žarište je ipak ostalo otvoren prostor.

Posebno mjesto u prostornoj kompoziciji Sebilja (čaršije) zauzima je han, kako svojom razvijenijom arhitektonskom formom i većim gabaritom, tako i svojim istaknutim položajem. Najistaknutijim elementom čaršijskog sklopa odredio ga je primarno položaj na stjecištu dvije najvažnije prometnice u gradu: mjesto gdje se u tranzitni drum kao prometnu kičmu grada ulijeva put koji vodi od najvažnijeg infrastrukturnog objekta toga doba – mosta na rijeci Bosni. Njegovi veći prostorni gabariti nemaju intenciju nametanja okolnom prostoru i njegovom progresivnom strukturiranju. To dodatno doprinosi dojmu harmonije među elementima gdje između izgrađenog i slobodnog, između čovjeka i prostora nema nadređenog i podređenog člana. Pozicioniranjem hana i orijentacijom spram okolnog prostora akcenat je stavljen na prilaz čaršiji iz pravca Fojnice, Kreševa i Kiseljaka, čija je prometna upućenost na Visoko od srednjeg vijeka bila važan čimbenik prosperiteta ovoga grada. Pored praktičnih razloga (veće vizuelne interakcije sa što širim prostorom), ovakva pozicija hana može se čitati i kao gesta uvažavanja značaja drevnog pristupa Visokom iz tog

vršilo zanimanje stanovništva “te su tako kuće trgovaca imale, ponekad, i radnje i prostor za čuvanje robe, a kuće zanatlija, vjerovatno, radionice”. D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 348, 276.

⁵⁹ A. Bejtović, “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, 263; Mehmed Bublin, *Gradovi Bosne i Hercegovine: milenijum razvoja i urbicida*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999, 62.

pravca, što se kao intuitivna spoznaja materijalizirala u prostoru. Iz tog pravca se još od srednjeg vijeka tačno na ovu lokaciju slijevalo srebro iz Fojnice i Kreševa, da bi bilo ocarinjeno i plasirano vani, a osmansko doba je zadržalo frekventnost ovoga toka; znatno umanjene količine srebra nadomjestio je opticaj zanatskih proizvoda od metala i kože, uz pojačan priliv poljoprivrednih proizvoda iz agrarne okolice uzvodno od rijeke Fojnice.

Trase saobraćajnica i pravci širenja naselja

Dolinom rijeke Bosne u Visoko nisu stizale ništa manje važne “vrijednosti”, ali drum što je preko spomenutog mosta ulazio u Visoko nije apriori bio upućen na Sebilj. Pored kraka što je od mosta išao prema Sebilju, postojala je i transverzala (koja je i danas jedna od ključnih saobraćajnica u gradu), trasirana rubnim dijelom tadašnjeg naselja, da bi se s glavnom magistralom susrela u tački izvan grada. Zašto se u srednjem vijeku trgovište, na čijem prostoru je izrasla čaršija, nije razvilo na saobraćajnici koja je od područja Sarajeva (Vrhbosne) dolinom Bosne najmanjim terenskim otporom prolazila kroz Visoko, krivo je više faktora. Manje je važno to što Vrhbosna u srednjovjekovnim prilikama nije imala značaj kao Sarajevo u osmanskim i to što u Visokom nije bilo mosta ondje gdje je izrastao u osmanskom periodu. Ključna je privlačna snaga grada-utvrde Visoki (sa svim njegovim institucionalnim, funkcionalnim i simboličkim aspektima) pa je ravničarski teren svoju najadekvatniju predispoziciju za određenje mjesta prvobitno periodičnog sajma, a zatim i formiranje trgovišta, našao tamo gdje se brdo s utvrdom pretapa u ravno polje i odakle se najefikasnije pristupa utvrđenju na vrhu. Iz toga razloga tokom cijelog osmanskog perioda kičmu urbane strukture Visokog sačinjavala je saobraćajnica naslijeđena iz srednjeg vijeka, koja prolazi linijom gdje se nizinski teren spaja s obroncima brda Visočice – radi se o spomenutoj longitudinali koja protiče na relaciji Pazar – Kraljevac.

Nije onda ni čudo što se nakon eliminacije grada-utvrde kao urbanog elementa privredno aktivno naselje spustilo u ravnicu od koje u srednjem

vijeku kao da je uzmicalo. Srednjovjekovni punktovi s državotvornom težinom raštrkani na različitim predjelima Visočkog polja, s težištem u utvrdi kao simboličkom dominantom, prvo su odumrli institucionalno, a zatim i fizički iščezli. Razvoj osmanskodobnog Visokog ograničio se zato na manji prostor s gušćom koncentracijom elemenata oko privrednog žarišta i simbolički upućenih na više pristupačnijih sakralnih uporišta s domašajem u okviru jednog stambenog kvarta.

Lijeva obala rijeke Fojnice koja vodi prema ušću u Bosnu gdje se najvjerojatnije nalazio Hadži Mustafin most, u stručnoj literaturi označena je kao mjesto gdje je bila usmjerena daljnja izgradnja Visokog od Sebilja.⁶⁰ Tim potezom jeste tekla važna putna trasa, pa se i njenom dužinom vrlo rano moglo koncentrirati urbanih sadržaja poslovnog karaktera (komercijalno-zanatska zona). Ako je najuže gradsko jezgro (Sebilj) kao funkcionalni i lokacijski baštinik srednjovjekovnog trgovišta bilo izvorno proširenje druma što je opasavao brdo Visočicu i vodio do drugog najvažnijeg punkta u sklopu srednjovjekovnog Podvisokog, Kraljevca (važnog čvorišta i u kontekstu osmanskodobnog Visokog), onda je logično da je i u novonastalim okolnostima područje oko te ključne longitudinalne bilo predmet zaposjedanja od strane trgovaca i zanatlija. Liniju te longitudinalne i protežiranje ovog druma potencira i raspored gore spomenutih prvih dviju visočkih džamija u sklopu čaršije. Kraljevac, kome su od srednjeg vijeka ostale samo ruševine i ime, tokom osmanskog perioda će se formirati kao važno stjecište unutarnaseobinskih putanja, ali i kao mjesto razmjene i proizvodnje materijalnih dobara unutar visočke kasabe. Sve će obilježiti prisustvo džamije čijem minaretu je djelovanje markera prostora pojačano i pozicijom na istaknutom brežuljku što prirodno dominira mikroregonom, ali i izvjesnom dozom izoliranosti ove džamije u odnosu na ostale građevne elemente. Zbog upućenosti velikog dijela stambene zone terenskog dijela Visokog na nju, ova džamija se može smatrati mahalskom. Tangencijalni odnos njezinog harema spram najvažnijeg tranzitnog druma na srednjovjekovnoj trasi u odnosu na koju je dominantna položajem na blagom terenskom istaku, isključio je tijesnu prostornu

⁶⁰ Vidi: H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 693.

integriranost u mahalski sklop, kao što su druge mahalske džamije u ovom gradu integrisane. Na tragu odstupanja od striktnog mahalskog tipa džamije su i spomenuti poslovni sadržaji u podnožju njezinog areala. Štaviše, njezin harem nijednim dijelom ne dotiče druge arhitektonske forme; opasan je putevima od unutarnaseobinskog značaja koji se tu stječu u formu ophoda oko sakralnog lokusa. Dvor ili bilo koje drugo arhitektonsko zdanje što u srednjem vijeku utjelovljuje državotvornu institucionalnu funkciju ili neki drugi viši simbolički smisao traži distancu od okolnog prostora; ovdje je srednjovjekovnom graditeljskom naumu teren išao naruku. Možda se upravo zbog toga ovu džamiju danas bolje raspoznaje kao “Kraljevačku” nego po zvaničnom imenu, uslijed više razina asocijacija na srednji vijek u duhu područja grada kojem je ključni element.

Kao korektura Kreševljakovićevog mišljenja o prvobitnom širenju visočke kasabe duž rijeke Fojnice, ovdje se za primarni prostorni obim osmanskodobnog Visokog može uzeti potez od Pazara do Kraljevca, i treba ga shvatiti ne kao širenje srednjovjekovne jezgre, već kao prekvalifikaciju, veću koncentraciju i dopunu urbanih sadržaja. Zato se širenje gradske strukture osmanskodobnog Visokog nakon prvobitnog stadija transformacije može identificirati u svim pravcima koji vode od longitudinalne osovine Sebilj – Kraljevac, i koji joj gravitiraju, i to u obimu i formi koji su dozvoljavale i diktirale prirodne barijere i karakter terena. Sebilj je, zajedno s lokacijskom istrajnošću i funkcijom, od srednjeg vijeka naslijedio i susjedna područja što su zadržala kontinuitet naseljenosti i svoje nazive. Kvartovi Varoš i Perutac zadržali su svoju poziciju jugoistočnog, odnosno jugozapadnog stambenog susjeda čaršiji. Tokom osmanskog perioda u njima je najvjerovatnije došlo do povećane gustine naseljenosti i broja stambenih objekata jer su dobile posebna obilježja mikrolokacijskih središta. Dok je Varoš postala pravoslavna mahala, s crkvom koja je bila prethodnik crkvi sv. Prokopija, Perutac je, po predanju, prvi od svih visočkih mahala dobio svoju džamiju: kulturni, urbani i vizuelni faktor koji povezuje i objedinjuje sve elemente jednog stambenog kvarta podvođeci ga pod pojam mahale i stvarajući kod njenih žitelja osjećaj pripadnosti jednom distinktivnom dijelu grada.

Stambena arhitektura – karakteristike mahale

Čaršija je kao centar zanatstva i trgovine, kao raskrsnica glavnih puteva bila srce naselja, a mahale kao stambeni dijelovi naselja bile su izdvojene i izolirane. Mahala je uvijek na posebnom prostoru i izvan jačih prometnih arterija.⁶¹ Predstavljale su funkcionalne stambene cjeline, a u Visokom su najčešće imale 40 do 55 domaćinstava,⁶² džamiju (mahalsku), pekaru, trgovinu živežnim namirnicama, mekteb i zajedničku česmu.⁶³

Kuće za stanovanje imaju obilježje i duh orijentalne stambene arhitekture, ali je u Visokom evidentan i utjecaj bosanskog srednjeg vijeka. One su najčešće poredane u nizu i naizmjenično ih razdvaja dvorište.

Ostatak srednjovjekovlja u stambenim kućama je forma krova. Srednjovjekovna stambena arhitektura u Bosni je oblikovanje krova rješavala na bazi zadatka zaštite od relativno obilnih kišnih padavina i dugotrajnog snježnog pokrivača s obzirom na neposredno dostupnu građu i njezine tehničke i konstruktivne mogućnosti. U tom smislu drvena građa i strma krovna konstrukcija prepoznati su kao najpraktičnije rješenje i primjenjivani kao autohtoni izraz u Visokom sve do početka XX stoljeća.⁶⁴ Strmi četveroslivni krovovi karakteristični su i za druge centralnobosanske gradove i mjesta poput Jajca, Travnika, Kreševa i Vareša,⁶⁵ kao i Vranduka i Fojnice, ali u ambijentu Visokog bili su naročito harmonični u odnosu na neposrednu okolinu zbog asocijacije na ključni prirodni akcent u upečatljivoj formi brda Visočice koje sa sobom nosi snažne reminiscencije na inicijalnu fazu urbane geneze ovoga mjesta.

Drvo je općenito dominiralo u gradskoj stambenoj arhitekturi, “a logika drvene konstrukcije vodila je prema tektonskom izrazu”.⁶⁶ “U simbiozi

⁶¹ A. Bejtić, “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, 236.

⁶² A. Husić, “Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija”, 5.

⁶³ Dž. Čelić, “Gradovi i naselja”, 76.

⁶⁴ O odnosu klime i krovne konstrukcije objekata u Visokom vidi: B. Krstić, *Urbanistički program Visokog*, 13.

⁶⁵ Vidi: Dž. Čelić, “Gradovi i naselja”, 82.

⁶⁶ *Isto*, 84.

orijentalnih i alpskih utjecaja kuće centralne Bosne po pravilu su zatvorene u čvrstu kubičnu formu, bez zidovima opasanih avlija, bez trijemova u prizemlju, bez otvorenih kamerija i divanhana,⁶⁷ što se ne može primijeniti za Visoko jer fotografije stanja naslijeđenog iz osmanskog perioda jasno prikazuju avlije zatvorene zidovima.

Stare gradske porodične kuće bile su oblikovane tako da su predstavljale zatvorenu porodičnu cjelinu u okviru koje se odvijao život i kretala porodica. Važnu ulogu igrala je avlija, najčešće kaldrmisana i ograđena visokim zidom.⁶⁸ Oblikovanje nije bilo naglašeno prema ulici, nego prema avliji, bašči ili panorami grada. Ovisno o raspoloživom prostoru, kuće su ponekad bile i dublje uvučene u avliju. Stoga je princip funkcionalnosti dominirao u oblikovanju spoljašnjeg i unutrašnjeg izgleda. Na fotografijama koje evidentiraju stanje izvornih stambenih objekata iz osmanskog doba uočljiva je sličnost sa stambenim objektima u Sarajevu, što nije neobično zbog blizine ova dva grada. Razlika je što se u Sarajevu susreću i mnogo razvijenije i reprezentativnije forme, kao i veća razvijenost po horizontali, uz dosta blaži nagib krovnih slivova.

Naselje se širilo tako što su se oko džamija formirale mahale. Vjerovatno je moglo važiti i opozitno, da kada se u određenoj mahali koncentriše višak stambenih sadržaja što ostanu izvan domašaja težišta (mahalske džamije), sakralni se objekat pozicionira s obzirom na novoformirane segmente naselja i uvjetuje njegovo daljnje koncentriranje. Mahale, sokaci i čikme nazivani su po porodicama, geografskim pojmovima ili osobinama. Na srednji vijek upućuju spomenuti toponimi Perutac, Varoš, Kraljevac, Ljetovik, koji su se uz ostale dijelove grada održali i do danas.

⁶⁷ Isto, 85.

⁶⁸ Franjo Murgić, "Visoko u Bosni: narodni život i običaji", *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb: HAZU, 1903, 8, 89–90.

Prometnice i arhitektonska forma

Prometnice nisu bile produkt apriorne projekcije s ključnim obzirom na povezivanje vanjskih tačaka i efikasno kretanje. Nije isključeno da su neke ulice ili sokaci u mahalama nastali aglomeriranjem i koncentracijom objekata oko neizgrađenog prostora. Tamo je uočljiv nešto viši stupanj prilagođavanja rasporeda objekata trasi prometnice – kao kontinuirana traka razigranih ploha zida ograde integriranog u formu kuće, često i pomoćnih objekata, paralelna s protežiranjem ulice. Donji, nešto masivniji dijelovi kuća (u varijantama gdje su koncipirane po orijentalno-islamskim uzusima) mogli su poštovati liniju ulice. Međutim, brojni doksati i duboke krovne strehe remete monotoniju, strogo linearno ustrojstvo i jasnoću, i uvode pitoreskno bogatstvo oblika u utisak. Mahalske ulice definirane su zidnim "zavjesama" koje skrivaju intimu privatnih dvorišta i bašči. Položajem i oblikom obilježavale su vlasništvo u kome se odvijao intiman život sopstvenika proistekao iz patrijarhalnog društvenog ustrojstva.

U spomenutim područjima ispreplitanja mahala i čaršije u Visokom upečatljiva je indiferentnost arhitektonskih jedinica spram linijske logike prometnica. Katne (doksatne) zone, uslijed nedostatka otvorenog prostora u vidu avlija, karakterističnih za izrazito mahalske kuće, taj nedostatak kao da žele nadoknaditi što jačim isticanjem nad javni prostor težeći za većim dosegom vidika. Ljepota takvog rješenja ne leži samo u kontrastu prizemnog (perforiranog) i gornjeg dijela kuće (zatvoreni volumen), što obogaćuje ukupni utisak, već i u snažnim lomovima arhitektonskih formi u vidu slobodno postavljenih zidnih ploha, što stvara izvjestan skulpturalan dojam – tu je bilo kakva dekoracija na arhitekturi suvišna jer bi ugušila slobodnu igru pročišćenih masa i ploha. Tako ovi objekti nisu kulisa za promet i ne doživljavamo ih kao monotone segmente kontinuirane trake, već kao individualna samodostatna likovna tijela. Zahvaljujući tome forma ovako koncipiranih ulica nije izvjesna posmatrajući iz jedne tačke, kako želi jasna perspektivna struktura što objektima nameće srodne linearne kvalitete. Jedna ovakva ulica, gledana iz dvije opozitne polazne tačke, može pružiti sasvim različito estetsko iskustvo čak i onda kada su u fokusu

posmatranja samo arhitektonski objekti i kada se iz kadra eliminiraju svi prirodni akcenti koji su inače integralni dio slika ovakvih ulica.

U uvjetima pretkapitalističkog načina privređivanja i niske produktivnosti materijalnih dobara, kada primarna uloga urbanih naselja nije bila cirkulacija i apsorpcija masovne proizvodnje, a konstantni i dinamizirani pokret nije elementarna odrednica relacija unutar grada, ni prometnice (ulice, ceste ili drumovi) nisu bile dominantan strukturalni faktor koji kruto regulira ne samo raspored i odnos već i oblik svog okolnog sadržaja visokogradnje. Odsustvo bilo kakvih predeterminiranih saobraćajnih shema omogućilo je Visočkoj kasabi da bez pojedinačno upečatljivih i reprezentativnih objekata razvija autentičnu fizionomiju na bazi vrijednosti cjelokupnog ambijenta.

Od urbanih elemenata što ih je osmansko doba ostavilo u zavještanje austrougarskom, važnih za fizionomiju Visokog, a individualno uočljivih u izvorima ili nagoviještenih u tragovima ostataka, treba navesti i mostove. U vakufnamama se spominju mostovi na rijeci Bosni iz 1477. i 1526. godine što su ih sagradili Ajas-beg, odnosno Muslihudin Čekrečija. Pretpostavlja se da je potonji vakif podigao most na mjestu prethodnog koji je najvjerojatnije uništila vodena stihija.⁶⁹ Pošto Visoko nije imalo kamenih mostova poput onih u većim gradovima, izvjesno je da su oba ova mosta građena od drvene konstrukcije koja nije bila kadra oduprijeti se nepredvidivim i naglim oscilacijama u protoku vode. Na više mjesta nizvodno od ušća rijeke Fojnice u Bosnu razbacani su brojni drveni ostaci mostova. I u XIX stoljeću zabilježena je vodena stihija s razornim posljedicama po most na Bosni, kao i njegova rekonstrukcija. Katastrofalne poplave nisu zaobišle ni obale rijeke Fojnice jer je zabilježeno uništenje Tabacke džamije i tekije na njenoj obali.⁷⁰ Najstariji podatak o gradnji mosta na ovoj rijeci u području Visokog datira iz 1557. godine, iako tačna lokacija i druge pojedinosti o njemu nisu poznate.⁷¹

⁶⁹ A. Husić, "Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija", 7.

⁷⁰ *Bijela džamija u Visokom*. Visoko: Odbor Islamske zajednice, 1980, 13–15.

⁷¹ A. Husić, "Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija", 7.

Skromne tehničke karakteristike i trošni materijali od kojih su bili sačinjeni upućuju na komunikacijske aspekte kojima su se povodili njihovi graditelji, ostavivši po strani arhitektonske i vizuelne kvalitete toliko karakteristične za brojne osmanskodobne mostove u Bosni i Hercegovini s najvišim umjetničkim dometima. Izgradnja mostova na Bosni u Visokom kao sastavnih dijelova vakufa čija je glavnina zavješšana u Sarajevu s primarnim ciljem njegova prosperiteta i centraliteta, pored toga što ilustrira podređen položaj Visokog u odnosu na Sarajevo u strateškim planovima osmanske države, dodatno upućuje na tranzitni karakter ovih mostova. Dolinom rijeke Bosne, njenom desnom stranom ovdje premošćenom, išla je najpogodnija trasa puta od Visokog do Sarajeva (sačuvana do modernih dana). Inače, na desnim obalama rijeke Bosne i Fojnice (Željeznice) u sklopu kasabe Visokog nisu bili koncentrirani nikakvi urbani sadržaji. Visočki mostovi ovoga doba nisu bili glavna vizuelna i urbana poenta grada kao mostovi Mostara ili Višegrada, već obična prometna spona s važnim drumovima ili okolinom grada, tako da su u prostornoj slici rijeke zadržale ivičnu ulogu u naselju.

Sakralni objekti

I neke činjenice o visočkim bogomoljama mogu biti od koristi za uvid u izgubljenu izvornu strukturu i ambijentalne kvalitete grada. Na prvom mjestu to proističe iz neraskidive prostorne, likovne i funkcionalne veze između sakralnog objekta i stambenog segmenta koji mu gravitira u sklopu mahale.

Nijedna od visočkih osmanskodobnih džamija nije u potpunosti sačuvala svoju autentičnost. To su danas adaptirani i novoizgrađeni objekti, ali na izvornim lokacijama. Teško je odrediti tačno vrijeme izgradnje svake od njih. Neke nemaju sačuvanu ni vakufnamu niti tariha. Spoznaja o izvornim imenima većine džamija po njihovim osnivačima rezultat je narodne tradicije. Džamiju na Kraljevcu je po predanju izgradio neki Hadži Muruvet,

Šadrvansku i Donjomahalsku Alaudin,⁷² Saračicu Hadži Hasan Saračić, dok su Tabačku džamiju pored svoje tabhane podigli visočki tabaci. Za džamije u Rosuljama i na Novom brdu ne zna se uopće ko ih je sagradio. Po narodnoj tradiciji najstarije su već spomenute Hadži Ibrahimova džamija u Perutac mahali i Šerefudinova – čaršijska džamija, što u potpunosti odgovara logici nastanka i izrastanja osmanskodobnog Visokog iz najstarijeg dijela čaršije gdje su one upravo izgrađene.

Do kraja osmanskog perioda Visoko je imalo ukupno devet džamija, dok je prije 1640. godine tu bilo sedam džamija, što znači da su dvije sagrađene kasnije.⁷³ Pozicija rubnih mahala na neizgrađenom terenu bez prirodnih barijera i naslijeđenih sadržaja, a najudaljenijih od središta čaršije, govori da su poslije sredine XVII stoljeća sagrađene džamije u mahali Rosulje i Donjoj mahali. Činjenica da i poslije sredine XVII stoljeća u sklopu Visokog nastaju nove mahale govori u prilog konstantne tendencije fizičkog rasta.

Vremenom je većina ovih džamija poprimila ime po dijelu grada u kojem je smještena i koji joj gravitira, pa tako danas raspoznavamo Čaršijsku (kasnije Bijelu), Perutačku, Kraljevačku i Donjomahalsku džamiju. Novo-brdska i Rosuljačka džamija oduvijek su poznate samo po tim imenima. Dok je džamija Hadži Hasana Saračića zadržala sjećanje na svog utemeljitelja u imenu Saračica, Tabačka džamija nosi ime po esnafu koji ju je sagradio kao vlastitu zadužbinu u svrhu obavljanja vjerskih obreda članova tabačkog esnafa. Šadrvanska džamija dobila je naziv po šadrvanu kao znamenitosti što je pred njom i danas. S rastom džamija, može se pretpostaviti i rast broja mekteba, ali ne preciznije.⁷⁴

Nijedna visočka džamija nije izgrađena u klasičnom osmanskome stilu i nisu bile monumentalne. U vanjskom prostoru opažamo ih kao zbroj

⁷² U vezi s tim H. Kreševljaković precizira: "Držim svakako da ove džamije nije sagradio jedan te isti dobrotvor, jer kad bi bilo tako, onda bi se razlikovale po dodatku atik i džedid (stara i nova) kao što je slučaj u Sarajevu, gdje imamo Arebi atik i Arebi džedid džamiju, a za obje se kaže da im je osnivač Araphodža. Uz to svaka od ovih dviju visočkih džamija ima i svoj naročiti vakuf." H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 694–695.

⁷³ Vidi: *Isto*, 693–694.

⁷⁴ *Isto*, 696.

dva osnovna elementa: kubična forma osnovnog korpusa s piramidalnim krovom i cilindrični minaret. Minareti su u slučaju kada su bili zidani bili prislonjeni uz molitveni prostor, ili su se u drvenoj varijanti oslanjali na tavanski gredni sklop izrastajući iz krovne konstrukcije.⁷⁵ Varijacije su bile te što su neke džamije imale natkriven trijem sa sofom.

Činjenica da je većina džamija vremenom prozvana po pojedinim dijelovima grada govori o organskom srastanju s prostorom u kojem su postale glavno obilježje. I u opozitnom slučaju, kada džamija (Saračica) posuđuje ime manjem gradskom prostoru, radi se o istom principu. Ako se doda da su imenima nekih džamija data imena korištena za pojedine kvartove grada u srednjem vijeku (Perutac, Kraljevac i Novo Brdo), onda postaje jasan značaj i vremenske dimenzije u organskom profilu ovih gradskih područja.⁷⁶

Kraj XVII stoljeća Visoko je dočekalo bez franjevac koji su tu u kontinuitetu prisutni još od 1340. godine u samostanu Sv. Nikole u Milima, koji jeste izgubio ulogu središta vikarije u drugoj polovici 15. stoljeća,⁷⁷ ali u čiji sklop i obavezu čuvanja je, sudeći po izvorima, ušla grobna i krunidbena kapela bosanskih kraljeva čije je postojanje zasjeđeno još 1600. godine.⁷⁸ I samostan i crkva propali su 1697. godine odlaskom franjevac i katolika u Slavoniju u sklopu vojne kampanje Eugena Savojskog. Oni su osmanskim reduciranjem i koncentracijom Visokog na prostor podgrađa

⁷⁵ *Bijela džamija u Visokom*, 5.

⁷⁶ O tekiji kao urbanom inventaru i njezinoj ulozi u nastanku Visokog vidi: I. Kasumović, Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, 42. Od objekata vjerskog karaktera kojim je raspolagalo Visoko treba spomenuti i musalu, mjesto gdje su se džume i Bajram-namazi klanjali na otvorenom. Ne zna se kada je nastala, a pošto je uklonjena poslije Drugog svjetskog rata, sačuvane su fotografije njenog autentičnog izgleda. Dio grada gdje je nekada stajala nosi i danas naziv Musala i temeljito je urbanistički transformiran, bez traga autentičnih prostornih relacija. U završnoj fazi osmanske epohe (tačnije 1838. godine) u Visokom je podignuta medresa s bibliotekom, koja je sagrađena dobrovoljnim priložima visočkih muslimana. O tome u: *Bijela džamija u Visokom*, 14.

⁷⁷ Vidi: Dejan Zadro, "Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)", *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2004, 33, 74–75 i 95–96.

⁷⁸ U izvještaju biskupa Franje Baličevića iz 1600. godine stoji podatak o "kraljevskoj kapeli". Vidi: Karlo Horvat, "Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1909, 21, 71.

pod utvrđenim gradom isključeni iz prostora i lika visočke kasabe jer su Mili postali njezina okolica.

S druge strane, pravoslavna crkva svetog Prokopija građena je na kraju osmanske epohe u samom središtu kasabe, u blizini pazara. Sačuvana je i do danas uz određenu obnovu i dogradnju u austrougarskom periodu. Iako je još u osmansko doba anticipirala neke kasnije plasirane arhitektonske vrijednosti na ovom prostoru, posjeduje slične kvalitete funkcioniranja u sklopu prostora koji joj gravitira kao i visočke džamije. To se prije svega odnosi na koncept zbrajanja dva osnovna elementa: molitvenog prostora kao kubusa i tornja smještenog pored, kao vertikale koja markira i udara težište okolnom prostoru. Smještena je na Varoši, neposredno ispod lokaliteta Klise, gdje je ustanovljeno postojanje jednog sakralnog objekta iz srednjeg vijeka.

Na osnovu podataka kojim je raspolagao ovaj rad nije moguće ustanoviti da li je još u osmanskom periodu u Visokom postojala i sinagoga, vidljiva na najstarijoj fotografiji Visokog, koja evidentira stanje iz prvih godina nakon austrougarske okupacije. Tu se u blizini Čaršijske džamije uočava objekat većih gabarita i distinktivne forme u odnosu na okolne kuće, a na mjestu gdje se danas nalazi ulica koja nosi naziv Jevrejska i gdje je po predanju starijih Visočana stajao jevrejski hram. Prisutnost i ove konfesionalne skupine upućuje na aspekt urbaniziranosti utemeljen na polivalentnim vrijednostima duhovnosti, kulture i običaja.

Prisutnost Roma, koju je fizički teško pratiti zbog marginaliziranosti i teške materijalne situacije u kojoj su se nalazili, govori u prilog privlačnosti i otvorenosti Visokog, što je važna karakteristika urbanih centara.

Zbog snažno prisutnog kontinuiteta srednjovjekovnih tradicija, Visoko na kraju osmanske epohe nije imalo nijednu građevinu s karakteristikama klasičnog osmanskog stila. I pored sadržajnog bogatstva elemenata, u Visokom nisu bili maksimalno razvijeni urbani kapaciteti kasabe u okolnostima Bosne i Hercegovine.

Naime, tokom četiristoljetne osmanske epohe u Visokom nema traga i spomena o karavansaraju i imaretu (što apsolutno ne mora značiti njihovo

nepostojanje). Mnoge kasabe imale su i fortifikacijske objekte s vojnom funkcijom i rezidencije nosilaca vlasti, što također nije bio slučaj u Visokom. Pošto visočka čaršija nije spadala u red velikih centara trgovačke razmjene, nije bilo pretpostavki da se podignu bezistani – *posebne robne kuće*.⁷⁹

Ono što konac XIX stoljeća nasljeđuje u biti je forma i obim Visokog profiliran do kraja XVII stoljeća. Dvovjekovni stagnantni opstanak kao prethodnica okončanja osmanske epohe uvukao je u ovaj grad prizvuk bijede, zaostalosti i ekonomskog propadanja. To je realna, ali ne i jedina dimenzija percepcije Visočke kasabe s kraja XIX stoljeća.

Spretna artikulacija produkata prirode i njihovo harmonično uklapanje u funkcije i oblik grada mogu polučiti visoke urbanističke kvalitete ako je njihova organizacija produkt životnih potreba što nisu isključivo materijalistički kanalizirane i ne teže fizičkoj manifestaciji visokih ekonomskih, kulturnih i intelektualnih ambicija. Skromni infrastrukturni i graditeljski standardi, obimom i formom na provincijalnoj razini, s lokalistički ograničenim privrednim kapacitetima, na planu prostorne organizacije i slike grada ovdje su polučili jednu pitoresknu srednjovjekovno-osmansku ambijentalnu sintezu. Zbog toga što je dvadeseto stoljeće sa sve dinamičnije provođenim progresističkim tendencijama, uz dodatni recentni zamah s jakom primjesom provincijalno-potrošačke vulgarnosti, skoro anuliralo autohtone urbanističke kvalitete u historijskoj zoni Visokog i trasiralo njezin razvoj ka bezličnosti, ovdje treba promotriti još jedan aspekt onoga što je moderno doba naslijedilo od srednjovjekovno-orijentalno-balkanske urbane tradicije Visokog.

Elementi “vrtnog grada”

Izuzmemo li nove tehnološke i društveno-političke standarde namijenjene modernim utopističkim projekcijama “vrtnog grada”,⁸⁰ Visoko koncem osmanske epohe u svojoj izvornoj strukturi ima dodirnih tačaka

⁷⁹ Dž. Čelić, «Gradovi i naselja», 72.

⁸⁰ O idejama što stoje iza pojma “vrtnog grada” Howarda Ebenezera vidi: Lewis Mumford, *Grad u historiji*. Zagreb: Naprijed, 1968, 575–584.

s urbanističkim konceptima što se u modernoj utopistički orijentiranoj urbanoj teoriji podvode pod “vrtni grad sa optimalnim brojem stanovnika, jasno definisan oblik grada, harmonični odnos sa okruženjem, ekološku ravnotežu”.⁸¹ U realizaciji “vrtni grad” bi, pored svih bitnih funkcija urbane zajednice, bio grad s “dovoljno javnih parkova i privatnih vrtova za očuvanje zdravlja i održavanje svježine cijele okoline”,⁸² što ga u fizičkom smislu čini bliskim osmanskodobnom Visokom.

Zbog bašti s jako naglašenim zelenilom, što je bila važna karakteristika stambenih zona gradova u Osmanskom carstvu, nije bilo potrebe za javnim parkovima današnjeg tipa.⁸³ Naročito prijatne impresije u tom smislu ostavilo je Visoko na jednog francuskog putopisca iz prve polovice devetnaestog stoljeća. M. Šamić u svojoj studiji donosi živopisni opis ove varošice koji je ostavio Šarl Patrizije početkom XIX stoljeća. Opis je idiličan, što je iznimka u percepciji putnika sa zapada kroz Bosnu toga doba:

“Voćke se uzdižu svuda unaokolo skromnog obitavališta porodica; tekuće vode natapaju ulice i doprinose još više njegovoj svježini; svaki kutak hladovine krije mnoštvo ptica, od kojih dopiru akcenti zadovoljstva: nikada njihov pjev ne prekida smrtonosno olovo. A što se tiče stanovnika, oni su skromni: ‘Bah i njegovi veseli zanosi nemaju pristupa na njihovim ćutljivim skupovima’; ako jedan drugome dođu u posjet, čine to zato ‘da bi se naslađivali kafom iz Jemena; da bi njenu aromu pomiješali sa mirisima duhana i aloje.’”⁸⁴

Dojmu vrtnog karaktera Visokog u njegovoj poetski označenoj “čistoći naravi” i “savršenom miru” u oku blagonaklonog putnika, doprinosila su i brojna groblja nenametljivo raštrkana kako po rubovima grada tako i po središtima mahala uz bogomolje. “Takva groblja, zasađena zelenilom i kamenim nišanima najrazličitijih veličina i oblika pretvorila su se u

⁸¹ Nada Lazarević, *Grad između empirije i utopije*. Beograd: Biblioteka Posebna izdanja, 1988, 65.

⁸² L. Mumford, *Grad u historiji*, 576.

⁸³ O odnosu stambenih kuća spram prirode vidi: A. Bejtić, “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, 237–238.

⁸⁴ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu IX stoljeća*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1966, 251.

mirne i skladne zelene površine”⁸⁵ i predstavljala su arhaičnu protoformu javnih zelenih površina sa suptilnom primjesom ljudskih običaja i kulturnih intervencija. Ovdje su ona zajedno s reljefom i svim drugim snažno istaknutim prirodnim elementima učestvovala u stvaranju individualnog lika naselja što je zbog prisustva upečatljivog brdskog terena ostvareno kao da je izraslo iz predjela. U urbanim kontekstima evropskih gradova toga doba (vrijeme citiranog opisa), naročito Francuske, zelene površine bile su otjelotvorene u projektiranim ekstravagantnim baroknim dvorskim perivojima, a klasicističkom restauracijom razuma nisu drastičnije promijenile formu i svoju ulogu u sklopu gradskih površina. Romantičarsko otkrovenje prirode u prvoj polovici devetnaestog stoljeća više je živjelo u idejama i privatnim realizacijama privilegiranih pojedinaca nego u javnom prostoru, a spram toga relativno ranu poetsku privrženost susrećemo i u navedenom opisu Visokog (Patrizije putovao Bosnom 1812. godine).

O osmanskodobnom Visokom od strane putopisaca nije mnogo zabilježeno, ali ono malo što je proizašlo iz pera zapadnih putnika stoji na liniji istog oduševljenja visokih kvaliteta prirodnih aspekata grada. I H. Kreševljaković u svom radu navodi izvještaj Pavla iz Rovinja iz ranije faze osmanske epohe koji ističe:

“... prirodne ljepote visočke okolice, kaže, da je položaj varoši plemenit, te da je mjesto prostrano i očima ugodno, a oko njega se razgalilo široko polje. Kuće su poredane posred vrtova, punih cvjetnih voćaka. Fratri su tada imali osobito lijepu bašću, koja se uzastranu uzdizala u terasama, a u blizini je bilo krasno vrelo, kamo bi dolazila muslimanska i kršćanska djeca i tu se igrala.”⁸⁶

Klima, reljef, morfologija terena, hidrološki uslovi, ostvarenja hortikulture i prirode snažno su djelovali kako na unutrašnju, tako i na vanjsku, panoramsku, vizuru Visokog. Najstarije sačuvane fotografije tretiraju upravo ovaj (panoramski) tip njegove pojavnosti, evidentirajući stanje šeststoljetne urbane geneze. Pored organskog reda i formalne nepravilnosti, one bilježe

⁸⁵ A. Bejtić, “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, 284.

⁸⁶ H. Kreševljaković, *Izabrana djela II*, 700.

i visok stupanj naseobinske integracije, i to ne samo urbanističkih faktora već i na relaciji vještačko-prirodno. Taj moment osnažen je kontrastom između koncentracije elemenata u gradskoj domeni u odnosu na čisto prirodni i poljoprivredno kultivisani pejzaž njene neposredne okoline. Ovaj aspekt odnosa grada spram neposredne okoline eksplicitno je prisutan u viziji “vrtnog grada” Howarda Ebenezerja koji je sjedinjenje sela i grada zamislio okruživanjem grada stalnim poljoprivrednim zelenim pojasom – dvodimenzionalnim “prostornim zidom” radi “približavanja seoske okoline i istovremenom odvajanju grada od ostalih susjednih urbanih naselja”.⁸⁷

Isprepletenost prirodnih i kulturnih sastavnica urbanog krajolika inherentna bosansko-orijentalnoj urbanoj kulturi u teoretskim postavkama Dušana Grabrijana još je tridesetih godina XX stoljeća prepoznata kao arhaična analogija modernoj arhitekturi i urbanizmu. U svom tekstu “Le Corbusier i Sarajevo” Grabrijan ističe da ni vrtni aspekt stambenog kvarta i kuće poput onih u osmanskodobnom Sarajevu⁸⁸ nisu nepoznati tada najprogresivnijem arhitekti i urbanisti Le Corbusieru, navodeći njegovu frazu da: “Turčin nigdje ne gradi gdje nema drveća” i da “na tom principu osniva moderni velegrad”.⁸⁹ Mnogi stambeni (mahalski) detalji u Visokom srodni su onim u Sarajevu uza sve prethodno navedene distinkcije. Visočka kasaba je, također, na znatno nižoj urbanoj razini od Sarajevskog šehera zbog lišenosti vrhunskih graditeljskih ostvarenja klasičnog osmanskog stila. Ali urbana geneza Visokog govori da je privrženost osmanskih arhitektonsko-urbanističkih tendencija spram prirode u Bosni nakalemljena na autohtonu srednjovjekovnu tradiciju takvog pristupa. U srednjem vijeku u podgrađu je evidentirana tolika dominantost prirode da se bez utvrde kao urbanističkog suplementa podgrađe može percipirati kao selo. Osmanski doprinos je dublji smisao za artikulaciju prirode u urbanom prostoru, kako u njegovom javnom, tako i u privatnom i sakralnom segmentu. Svi oni u

⁸⁷ L. Mumford, *Grad u historiji*, 576.

⁸⁸ U Sarajevu su islamsko-orijentalni arhitektonsko-urbanistički principi u okvirima Bosne i Hercegovine dosegli najveće domete.

⁸⁹ Džemal Čelić, *Grabrijan i Sarajevo*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1970, 33.

kasabi su organizirani na višoj integrativnoj razini uz sveprisutni nadopunjujući kontrast na relaciji prirodno-kulturno.

Usljed toga, prirodnim datostima što na području nastanka Visokog pružaju izvrsne mogućnosti za život i na predočenoj situaciji manifestiraju bogatstvo oblika, komplementaran odnos s kulturnim krajolikom dodatno ističe kvalitete. Po istom principu ljudski zahvati su se – inače u svojoj supstanciji velikim dijelom sadržani od elemenata tla i okolice (od kojih i u kojim su stasali) – uz reducirane društvene i tehnički koordinisane napore – profilirali kao produkt respektabilne urbane kulture.

Načela ekološke ravnoteže i funkcionalne harmonije na relaciji unutrašnje-vanjsko u Visokom su sprovedena u dugotrajnom vremenskom procesu i s obzirom na slojevite kulturološke obrasce dosegnuvši organske standarde nedokučive planskim intervencijama. Važno je, međutim, napomenuti da su ta načela sprovedena u procesu poticanom i usklađivanom prema interesu i državnoj ideologiji Osmanskog carstva. Primjena klasnog društvenog ustrojstva, predindustrijska proizvodnja, teokratski determinisane strukture vjerovanja, izvjesna doza lokalističke zatvorenosti i provincijalni način života, stoje u opreci spram “vrtnog grada” kao moderne utopije. Osmanska država ima važnu ulogu u nastanku naselja, ali ona je samo inicijator njegovog urbanog dimenzioniranja. S druge strane, planiranje teži definitivnom rješenju. I na planu slike projicirani “vrtni grad” izvjesnoj dozi pitoresknog nereda prisutnoj u vizuelnim utiscima predmodernog Visokog pretpostavlja red, jasnoću i viši stupanj funkcionalističke organizacije.

Povučene paralele između historijske i utopijske gradske forme, kao uostalom i cijeli ovaj osvrt, podvlače kompleksan splet nenametljivih autentičnih prostornih, ambijentalnih i likovnih kvaliteta urbane fizionomije Visokog stasalih u slojevitoj višestoljetnoj genezi.

Zaključak

Ambijent Visokog s kraja XIX stoljeća rezultat je šest stoljeća duge urbane geneze koja nije protekla u znaku dinamičnog fizičkog rasta. Obim naselja iz protourbane faze nije drastično mijenjan ni tokom, ali ni dugo nakon civilizacijske tranzicije iz srednjovjekovne bosanske u orijentalno-islamsko-osmansku varijantu urbane kulture; čak je neupadljiv u smislu povećanja. Kroz najdramatičniju transformaciju prošle su njegove institucionalne osnove, jer je jedna srednjovjekovna prijestolnica, embrionalna u nastanku države, svedena na provincijalni urbani rang. Distinktivni srednjovjekovni i osmanski civilizacijski kontekst i urbanistički ciljevi rezultirali su i izvjesnim promjenama na planu fizičkih odnosa i načina integracije naselja.

U prostoru srednjovjekovnog Visokog ključna je likovna, simbolička i funkcionalna sprega između podgrađa i utvrđenog grada. Likovno, podgrađe i utvrđeni grad su kontrastno riješeni. Za prvi član je karakteristična slabija gustoća i slobodan raspored građevnih elemenata dominantno od drveta, a drugi je snažno koncentrisana kamena struktura. Funkcija stanovanja prožeta poslovanjem najvećeg obima u državi na vrhuncu prosperiteta podgrađa dopunjena je upravnim funkcijama na utvrđenom gradu. Uz to, zidine utvrde služile su i kao refugijum podgrađu, gdje upravo odsustvo zida upućuje na raštrkanost građevinskih elemenata i pretpostavljenih naseobinskih kvartova. Misao o urbanističkoj dezintegriranosti podgrađa potkrepljuje nepostojanje gradske vijećnice ili katedralne crkve kao težišta i centralnog markera gradskog prostora. Umjesto toga, privučeno utvrdom na vrhu Visočice, privredno aktivno naselje u svom stambenom segmentu bilo je većim dijelom plasirano na grebenastim ispustima toga brda – utvrda je imala ulogu težišta. Likovna i funkcionalna veza potvrda je simboličkog odnosa nadređenog i podređenog člana eksplicitno naznačenog i u nazivima Visoki i Podvisoki. U tom smislu, iz odnosa utvrđenog grada i podgrađa proističu važne prostorne determinante srednjovjekovnog Visokog kao jedinstvenog gradskog organizma (uz dužne obzire distinktivnog feudalnog konteksta srednjovjekovne Bosne).

Zbog plasmana na neravnom brežuljkastom terenu naselje u podgrađu kao da je izraslo iz njega. Na ravnom terenu bilo je mjesto trgovačke razmjene zbog praktične neophodnosti nalijeganja na tranzitni drum. Tako je ravnica, od koje kao da je srednjovjekovno Visoko uzimalo, zbog poslovnih pogodnosti na mjestu presijecanja važnih drumova, bila drugi važan funkcionalni, ali ne i likovni, simbolički i težišni punkt. To je bilo i prvotno prostorno i funkcionalno jezgro Podvisokog i jezgro kasnije kasabe Visoko.

Prvi i najvažniji faktor kontinuiteta između srednjovjekovnog i osmanskog Visokog je ime. Osmanlije su prepoznale i delikatan splet okolnosti koje su uvjetovale prosperitet srednjovjekovnog Podvisokog i iskoristile su ga u svoje strateške ciljeve.

Podvisoki je, i pored vitalne trgovine i zanatstva, selo bez utvrde; zbog eliminacije funkcija utvrde i eliminacije odnosa utvrde i podgrađa, Osmanlije stanje u Podvisokom kvalificiraju kao selo. Tome svakako doprinosi i osmanska percepcija i pojam urbanog naselja, ali i drugačiji pravni standardi i urbani normativi.

Po odumiranju funkcija i simbolike grada-utvrde, oslabljena je privlačna snaga što je Podvisoki držala u jakoj sprezi s vrhom Visočice. Podvisoki je postao Visoko i svoje urbane kapacitete od tada je mogao razvijati u skladu s pogodnostima ravničarskog terena i obala rijeka. Visočka kasaba funkcionira kao definirano urbano tijelo u odnosu na ruralnu okolinu; neposredna i šira okolica ne ulazi u prostorne relacije kao u srednjem vijeku, gdje su bili prisutni važni institucionalni sadržaji.

Uočljive su tendencije osmanskih vlasti približavanja Visokog novim civilizacijskim normama u vidu aktivne uloge u podizanju javnih i infrastrukturnih objekata, što je polučilo respektabilnim urbanim inventarom. Urbani sadržaji i infrastruktura realizirani u Visokom u prvim decenijama osmanske vlasti upućuju na osnovanu pretpostavku da je ovo mjesto još do kraja XV stoljeća imalo formu i status kasabe, iako informacije dokumentarnog karaktera dostupne ovom radu to eksplicitno ne govore. Rezultat uloge države u organizaciji grada je i provođenje načela podjele poslovnog

od stambenog dijela grada, ali ovdje to zbog srednjovjekovne zaostavštine stambeno-poslovne bifunkcionalnosti objekata nije kruto provedeno. Osmanska država je bila samo inicijator urbanog dimenzioniranja naselja, bez manifestirane težnje za konačnom organizacijom grada. Početne tačke urbanizacije vodile su računa o prethodnim vrijednostima u prostoru, a teren, okoliš, tradicija građenja i kultura življenja, prožimani novim orijentalno-islamskim načelima tokom vijekova, izgradili su autentičan lik naselja.

Više prostornih cjelina u sklopu kasabe zadržalo je trag srednjovjekovnog porijekla. To je primarno uočljivo na osnovu imena i relikta srednjovjekovnog smisla za organizaciju prostora, gdje je pozicioniranje u skladu s odlikom terena instrumentalizirano s ciljem isticanja značaja realiziranog sadržaja. Tako je "trgovište" ili "trg" u Podvisokom kao privredno žarište podgrađa u vidu otvorenog prostora kasabi posudilo prostor i funkciju adekvatnu pazaru ili čaršiji. I u arealu Kraljevca je, pored imena, ostao uočljiv srednjovjekovni senzibilitet za prostorne odnose. O njegovoj važnosti u srednjem vijeku govori i direktna veza s trgovištem – najvažnijom putnom komunikacijom u podgrađu. Tu prostornu osovину treba uzeti kao prostor prvobitnih osmanskih urbanističkih intervencija, a nakon transformacije širenje se može identificirati u svim pravcima od nje. Trag srednjovjekovnih prostornih odnosa su i neizmijenjene trase ključnih saobraćajnih arterija u kasabi.

Kasaba arhitektonski jeste obogaćena orijentalno-islamskom kulturom stanovanja i istočnjačkim načinom građenja, ali ni srednjovjekovni građevinski standardi nisu u potpunosti nadomješteni. Jednostavna srednjovjekovna balkanska forma kuće kao kubusa natkrivenog strmim četveroslivnim krovom u prostoru cijele kasabe je izmiješana s orijentalno-islamskim stambenim rješenjima. Brojni doksati, slobodne zidne plohe ograda, duboke krovne strehe nad ulicom i snažna integracija zelenila riješeni su kao dodatak i obogaćenje osnovne kubično-piramidalne forme, uvodeći pitoreskno bogatstvo oblika u utisak o stambenom ambijentu.

Sakralni objekti svojom formom nisu daleko odmakli od stambenih. Sadržajno ih od kuće najjasnije razlikuje vertikalna forma minareta ili crkvenog tornja, opet skromnih dimenzija. Njihov poseban status, međutim, naznačen je delikatnim pozicioniranjem u prostoru. Kada tome u prilog nije išao teren, kao džamijama u srednjovjekovnim zonama Visokog, onda je organizacija stambenih elemenata i njima definisanih putanja kretanja riješena s jasnom upućenošću na sakralno uporište. Tako se džamija, ili u slučaju kvarta Varoš crkva, profilira kao prostorno i simboličko težište u domenu jednog stambenog kvarta, a posredstvom vertikalnog elementa doprinosi strukturalnom i vizuelnom integritetu mahale i cijelog grada.

Vizuelnu pojavnost Visokog s konca XIX stoljeća legitimno je ocijeniti konzervativnom. Prvi dojam može biti haotičnost i nered. Međutim, skromni infrastrukturni i graditeljski standardi su zbog nenametljivosti omogućili ekološki uravnotežen razvoj u prostoru cijele kasabe, kao i u odnosu na neposrednu okolicu. Transcivilizacijska geneza i kontinuitet, razvitak i transformacija u skladu s prirodnim datostima te veličina i organizacija po mjeri čovjeka polučili su autentičnu srednjovjekovno-balkansko-orijentalnu ambijentalnu sintezu inspirativnu za rješavanje aktuelnih problema zaštite prostora i čovjekove okoline.

Literatura

Knjige

- *Bijela džamija u Visokom*. Visoko: Odbor Islamske zajednice, 1980.
- Bublin, Mehmed: *Gradovi Bosne i Hercegovine: milenijum razvoja i urbi-cida*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999.
- Čelić, Džemal: *Grabrijan i Sarajevo*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1970.
- Filipović, Milenko S. : *Visočka nahija*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1928.

- Hamidović, Muhamed: *Gramatika toposa Bosne*. Zenica: Muzej grada Zenice, 2000.
- Kasumović, Ismet: *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Mostar: Islamski kulturni centar, 1999.
- Klaić, Vjekoslav: *Povijest Bosne do propasti Kraljevstva*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Kovačević-Kojić, Desanka: *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
- Kreševljaković, Hamdija: *Izabrana djela II*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991.
- Krstić, Branislav: *Urbanistički program Visokog*. Sarajevo: Urbanistički zavod SRBiH, 1965.
- Lazarević, Nada: *Grad između empirije i utopije*. Beograd: Biblioteka Posebna izdanja, 1988.
- Mumford, Lewis: *Grad u historiji*. Zagreb: Naprijed, 1968.
- Šamić, Midhat: *Francuski putnici u Bosni na pragu IX stoljeća*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1966.
- Vego, Marko: *Postanak srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.

Članci

- Anđelić, Pavao: “Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s., Arheologija*, Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu, 1963, 18: 179–194.
- Anđelić, Pavao: “Srednji vijek – Doba stare bosanske države”, u: *Visoko i okolina kroz historiju 1. Prehistorija, antika i srednji vijek*, Visoko: Skupština opštine, 1984.
- Bejtić, Alija: “Osmanlijski spomenici arhitekture u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1953, 3–4: 229–297.

- Čar-Drnda, Hatidža: “Teritorijalna i upravna organizacija Visočke nahije do početka XVII stoljeća”, *Behar, Časopis za kulturu i društvena pitanja*, Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2014, XXIII/121: 80–86.
- Čelić, Džemal: “Gradovi i naselja”, u: Basler, Đuro i dr. *Umjetničko blago Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost, 1987, 67–95.
- Dedić, Enes: “Privjesak evropskog urbaniteta: Gradovi srednjovjekovne Bosne kao integralni dio urbaniteta Istočno-centralne Evrope”, *Bosna Franciscana*, Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, 2014, 41: 167–196.
- Handžić, Adem: “O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1975, 25: 133–169.
- Horvat, Karlo: “Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1909, 21 (u nastavcima).
- Husić, Aladin: “Visoko u vrijeme Nasuha Matrakčija”, *Behar, Časopis za kulturu i društvena pitanja*, Zagreb: Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, 2014, XXIII/121: 4–7.
- Murgić, Franjo: “Visoko u Bosni: narodni život i običaji”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Zagreb: HAZU, 1903, 8: 79–103.
- Šabanović, Hazim: “Dvije najstarije vakufname u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1952, 1951/11: 7–29.
- Šahinović, Nataša: “Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoki”, *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, n. s., Arheologija*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1996–2000, 48/49: 386–394.
- Zadro, Dejan: “Franjevačka crkva i samostan sv. Nikole u srednjovjekovnim Milima (Arnautovići kod Visokog)”, *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2004, 33: 59–100.

THE URBAN DEVELOPMENT OF THE CITY VISOKO FROM THE XIV UNTIL THE END OF XIX CENTURY

Summary

The urban ambience of the city of Visoko from the end of the 19th century is the result of six centuries of urban genesis which did not pass in the sign of a dynamic physical growth. The extent of the settlement from the proto-urban phase was not drastically altered either during or long after the civilization transition from medieval Bosnian to Oriental-Islamic Ottoman variant of urban culture; it is even inconspicuous in terms of magnification. Its institutional foundations underwent the most dramatic transformation, because one were those of a medieval capital, embryonic in the emergence of the state, while the other were reduced to a provincial urban rank. Distinctive medieval and Ottoman civilization contexts and urban goals also resulted in certain changes in the field of physical relations and ways of settlement integration.

In the area of medieval Visoko, the form, symbolic and functional connection between the suburb and the fortified city was crucial. The names Visoki and Podvisoki imply a clear indication of the symbolic relationship of superior and subordinate member in this urban situation. Nevertheless, it was a unique city organism with a clear spatial breakdown into two poles that complemented each other functionally and artistically. Due to the elimination of the fort's functions and its relation to the suburb, the Ottomans qualify the settlement in Podvisoki as a village. Different perceptions and understandings of urban settlements, legal standards and urban norms established in the Ottoman Empire correspond here with the real situation, since the settlement reduced to functions of housing, exchange of material goods and craft production could not be recognized as an urban type of settlement even in the medieval Bosnia.

Due to compatibility with its strategic goals and urban program, the Ottoman state immediately began implementing measures to shape the urban

environment in accordance with Oriental-Islamic urban principles. Respectable urban facilities and infrastructure constructed in Visoko during the first decades of the Ottoman rule indicate a founded presumption that the settlement was well established by the end of the 15th century in the form and status of a kasaba, although the documentary information available to this paper does not explicitly say so. However, the medieval relics could not be eradicated easily, which wasn't the intention in the first place.

A very important factor of continuity between the medieval and the Ottoman Visoko is the name of this city itself. The original spatial and functional nucleus of Podvisoki, the focal point of trade and crafts, served as the nucleus of the later Visoko kasaba. Several other spatial complexes within the kasaba also retained a trace of medieval origin. This is primarily noticeable based on their names and relics of the medieval sense of spatial organization. Traces of the medieval spatial relations are also the unchanged routes of key traffic arteries in the kasaba.

Ottoman-era Visoko was architecturally enriched with Oriental-Islamic housing culture and Eastern style of construction, but even the medieval building standards were not completely replaced. Their permeation throughout the kasaba over the centuries has built an authentic character of the settlement.

The end of the nineteenth century was preceded by at least two centuries without drastic changes to the urban structure of Visoko. Due to stagnation, Visoko welcomed the Modern Age with modest infrastructure and construction standards, but formed in an environmentally balanced development.

This kind of trans-civilizational genesis and continuity, development and transformation in accordance with the natural circumstances, alongside the size and organization tailored to human needs, established an authentic medieval-Balkan-oriental ambient synthesis, urbanistically inspired in the current problems of protection of space and human environment.